

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Է Ի

Աւետարէր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ ԱԶԳԱՍԷՐ ՍՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵԳՈՒՍՐԳԱՅ ՈՍՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Ապրիլ 1856. — Թիւ Դ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՑ ԲԱՆԲ.

Ազգութիւն եւ հաւատք.

Դիւրընտել Դասախօսութիւն գմատենագրութեան. Զրուցատրութիւն առաջին (Լամարքին.) Հայ. եւ Գաղղ.

ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ.

Մանուկ Պէյ Իշխան. Հայ. եւ Գաղղ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Հայկազունք Իննեւտասներորդի դարուս. Հայ. եւ Գաղղ. (Շարայարութիւն.)

Պատմական մատենադարան Հայոց, կամ Հայոց պատմագիրք ընտրանաւ հրատարակեալք, հանդերձ գաղղիարենն բարգմանութեամբ. (Շարայարութիւն եւ վերջ.) Հայ. եւ Գաղղ. (Տիւրքի.)

ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Դ. Հիւրմուկեանին նոր մեկ տետրակը.

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Avril 1856. — N° 4.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Nationalité et religion.

Cours familial de littérature. Premier entretien (par M. de Lamarline.) Arm.-Franç.

GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.

Le prince Manouk-Bey. Arm.-Franç.

MUSÉE ARMÉNIEN.

La société arménienne au XIXe siècle. Arm.-Franç. (Suite.)

Bibliothèque historique arménienne, ou choix des historiens arméniens, traduits en français. (Suite et fin.) Arm.-Franç. (Dulaurier.)

CHRONIQUE DE PARIS.

Nouvelle brochure de Mgr Hurmuz.

ՓԱՐԻՉ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Ան-Սիւլիս, Թ. 38.

THE COLONIAL OFFICE

DEPARTMENT OF THE INTERIOR

IN COLONIAL AFFAIRS

OFFICE OF THE SECRETARY

TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR

FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR

RECEIVED

RECEIVED

1871-1872

1871-1872

RECEIVED

RECEIVED

TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872
TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872
TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872

TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872
TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872
TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872

RECEIVED

TO THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE HONORABLE THE SECRETARY OF THE INTERIOR
RECEIVED
1871-1872

ԱԻԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՒԱՏՔ:

Ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ տեսնուած է թէ որ ժողովրդոց մէջ որ կրօնական խնդիրներ՝ կոխներ ու երկպառակութիւններ պակաս չեն, անոնց մէջ շատ անգամ այս վճռական խօսքը կը լըջուի թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը կամ աստուածաշարտութիւնն ուրիշ բան : » Հարկ չէ ըսել թէ այս խօսքս ըսողներն ալ այն ազգաց մէջ աւելի անոնք են որ մէկ կողմանէ կրօնական բոյլտութիւն կը պահանջեն՝ թէ իրենց եւ թէ ուրիշներու համար, մէկ կողմանէ ալ չեն ուզեր որ անով ուրիշներուն առջեւ ազգութեան երեւան :

Խօսքին ճշմարիտ ըլլալուն ամենեւին տարակոյս չկայ. վասն զի յայտնի է թէ ազգի մը մէջ յիսուն վաքսուն տեսակ կրօնքի կամ աստուածաշարտութեան տէր մարդիկ կրնան ըլլալ՝ առանց իրենց ազգութենէն ելլելու, ինչպէս որ կը տեսնենք

զանազան ազգաց՝ եւ մանաւանդ Անգղիացւոց, քիչ մըն ալ Գերմանացւոց ու Գաղղիացւոց մէջ : Սակայն այսպիսի խօսքի մը ըստ ինքեան ճշմարիտ ըլլալը բաւական չէ. պէտք է քննել թէ անոր գործադրութիւնն ալ կարելի է թէ անհնարին, դիւրին է թէ դժուար, օգտակար է թէ վնասակար՝ այս կամ այն ազգին ներկայ վիճակին ու այլ եւ այլ հանգամանացը նայելով. ուստի արժան կը համարինք քանի մը խօսքով երկու խորհրդածութիւն ընել հոս՝ նոյն առածին գործադրութեանը վրայ :

Առաջինը այս է թէ արդեօք այն առածը, այսինքն թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, աստուածաշարտութիւնն ուրիշ բան » կը յարմարի ըստ ամենայնի արեւելեան ազգերուն ընդհանրապէս՝ իրենց այժմու վիճակին նայելով : Երկրորդն ալ

այս քէ արդեօք այն առածին գործադրութեանը համար աշխատիլը՝ մասնաւորապէս մեր ազգին ամբողջութեանը կամ գոյութեանը օգտակար է քէ վնասակար :

Առաջին մասին լուծմունքը շատ դիւրին կերեւնայ մեզի՝ իբրեւ ամենուն ալ ծանօթ բան : Արեւելեան ազգաց մէջ, մանաւանդ քանի որ մահմետականք զօրացան ու տիրեցին Ասիոյ մէկ մասին, այլ եւ այլ ժողովրդոց ազգութիւնն ու կրօնը գրեթէ մի եւ նոյն բանը սեպուած են. եւ սովորութիւն եղեր է այս ազգը այն ազգէն իր հաւատքովը զանազանել՝ քան քէ լեզուով եւ ուրիշ նշաններով : Իրաւ է որ Տաճկաստանի քաղաքակրթութեանը հիմնադիր սուլդան Մահմուտ արքայն ըսեր էր յայտնապէս քէ ինքը իր ամէն հպատակներն ալ ամէն իրաւանց եւ ամէն բանի կողմանէ հաւասար կրհամարի, եւ մէկուն տաճիկ ըլլալը մզկէթին մէջ միայն կուգէ հասկընայ, մէկային քրիստոնէութիւնը եկեղեցւոյն մէջ, երրորդին հրեութիւնը ժողովարանին (սինովային) մէջ. իրաւ է որ իր վեհափառ յաջորդն ու որդին ալ իւր հօրը փափաքը կատարել կըջանայ խոհական օրենսդրութիւններով. բայց այնպիսի հնացեալ եւ արմատացեալ սովորութեանց դէմ կռուիլը ամենագովելի քաջութիւն ճանչնալով ալ եւ վերջապէս արդարութեան յաղթող գտնուելուն հաստատուն յոյս ունենալով հանդերձ ալ, կրնանք ըսել քէ երկար ժամանակի կարօտ է արեւելեան ազգաց հասկըցները քէ ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը ուրիշ բան : Ուստի մեզի կերեւնայ քէ տակաւին շատ տարիներ, նոյն իսկ Տաճկները՝ ազգով կամ սերնդեամբ ինչ ալ ըլլան՝ իրենք զիրենք ու մէկզմէկ *միալիման* կամ *միալիման* պիտի անուանեն, այսինքն *ուղղահաւատ*, քէ Թուրք ըլլան քէ Թաւար, քէ Արաբացի քէ Պարսիկ, քէ Քիւրտ եւ քէ Թիւրքմէն : Նմանապէս շատ-Յոյներ *խրիսթիանօս* (քրիստոնէայ) կամ *օրթօժորոսոս* (ուղղադաւան) անուններով պիտի յիշեն քէ իրենք զիրենք եւ քէ ուրիշ յունադասան ազգերը, փոխանակ ըսելու *էլլիօս* կամ *կրէքօս*, ոռոս, պուլդար, սըրֆ, եւ այլն : Դարձեալ, շատ արեւելցի քրիստոնէաներ, փոխանակ ինչ ազգէ ըլլալնին ըսելու՝ ինչ դաւանանքէ ըլլալնին պիտի ըսեն, այսինքն քէ *քաթոլիկ* ենք (իբրեւ Հռոմէայ պապին անմիջապէս հնազանդող) : Մինչեւ մեր ազգին ուսմիկներուն մէջ ալ դեռ շատ մարդիկ պիտի գտնուին որ կարծելով քէ *հայ* անունը հաւատքին անունն է, օտարազգի մարդու մը *քրիստոնէայ* ըլլալը

իմանալու համար պիտի հարցընեն քէ *հայ է :*

Այս ալ եւ ալ ժողովրդոց՝ ազգութեանը տեղ հաւատքը յիշելու եւ իրարմէ անով զատելու սովորութիւնը վերցուելու տեղ՝ աւելի ալ կըհաստատուի քանի որ Օսմանեան տէրութեան մէջ ամէն մէկ ազգի գլուխ՝ իր կրօնական առաջնորդը միայն ճանչցուած է, ինչպէս որ յայտնի է :

Ապա ուրեմն այն առածը քէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է՝ հաւատքը կամ աստուածաշնորհութիւնը ուրիշ բան » արեւելեան ազգաց հասկըցները դեռ շատ ժամանակի կարօտ է : Այս բանս այնչափ ալ ստոյգ է որ արեւելցի քրիստոնէայ կարդացողին մէկը օր մը մեր առջեւ տաք տաք կըվիճէր ուրիշ քրիստոնէի մը հետ ու կըպնդէր քէ Տաճիկը քրիստոնէայ չկրնար ըլլալ : Դիմացինը ոտքը գետինը զարնելով կըկանգէր քէ ուզէ նէ ինչո՞ւ պիտի չըլլայ. իսկ մէկալը վրայ կըբերէր քէ վասն զի տաճիկ ըսելն ու քրիստոնէայ ըսելը հակասութիւն է : Կռիւր լմըննալիք ջունքեր՝ քէ որ մտիկ ընողներէն մէկը մէջ ջմտներ ու ջըսէր երկուքին ալ քէ Երկուքնիդ ալ իրաւունք ունիք, կռիւ մընէք. հրամանքդ որ կըպնդես քէ Տաճիկը քրիստոնէայ չըլլար՝ անշուշտ միտքդ դրած ես որ քրիստոնէայ չըլլար՝ քանի որ տաճկութիւնը այսինքն տաճկական կամ մահմետական հաւատքը չքողու. այնպէս է քէ չէ : — Այո : — Ուրեմն հրամանքդ տաճիկ ըսելով մահմետական կըհասկընաս : — Այո : — Ուրեմն իրաւունք ունիս ըսելու քէ տաճիկը տաճիկ մնալով՝ քրիստոնէայ չկրնար ըլլալ : — Իսկ հրամանքդ որ կըհարցընես քէ Տաճիկ մը ուզէ նէ ինչո՞ւ պիտի չկարենայ քրիստոնէայ ըլլալ, անշուշտ միտքդ դրած ես քէ տաճիկ ըսելով՝ ազգ մը կամ քանի մը ազգեր հասկընալու է. գոր օրինակ Թուրք, Արաբացի, եւ այլն : — Ի հարկէ : — Եւ որովհետեւ համոզուած ես քէ մարդս կրնայ հաւատքը փոխել՝ առանց ազգութիւնը փոխելու, կըպնդես քէ Տաճիկն ալ քէ որ ուզէ՝ կրնայ քրիստոնէայ ըլլալ : — Այո : — Ուրեմն հրամանքդ ալ իրաւունք ունիս :

Դանք մեր առաջարկութեան երկրորդ մասին : այսինքն տեսնենք քէ մեր ազգին ամբողջութեանը կամ նաեւ այժմու գոյութեանը օգտակար է քէ վնասակար՝ այն վերոգրեալ առածին գործադրութեանն ետեւէ ըլլալը. այսինքն « Ազգութիւնն ուրիշ բան է՝ հաւատքը ուրիշ բան » ըսելով՝ ամէն տեսակ հաւատքի մէջերնիս մտնելուն *Թոյլտուութիւն տալ* միայն չէ (որ առաջնորդաց խոհմութեանը գործն է), հապա նաեւ ինչ եւ իցէ կերպով

օգնել ու դրդելը : Այն դժուարին խնդրոյն վրայ մեր կարծիքն այս է քէ առ այժմ, եւ մեր ազգին հիմակուան վիճակին նախելով, առածին գործադրութեանը ետեւէ ըլլալը անխոհեմութիւն ու մեծապէս վնասակար գործողութիւն է . եւ մենք հոս հաւատք ըսելով՝ մասնաւորապէս կը հասկընանք ոչ միայն ներքին համոզումն մտաց, այլ եւ հաւատոյ արտաքին երևոյթները՝ աստուածապաշտութեան հանդէսներով ու զանազան արարողութիւններով . անոր համար ալ աստուածապաշտութիւն կըսենք մեկ խօսքով : Եւ այս մեր կարծեացը անժխտելի ապացոյց ունինք բազմադարեան փորձառութիւնը : Վասն զի մեր Հայոց ազգը ատենով տասնընիւց միլիոն է եղեր, եւ յետոյ անքիւ եւ անհամար փորձանքներ, կոտորածներ, գաղթականութիւններ, գերութիւններ կրելով ալ զոնէ չորս միլիոն մնացեր է . այս չորս միլիոն Հայոց ալ ազգութիւնը ինչո՞վ պահուեր է : Լեզունովն արդեօք. — բայց ամեն մարդ ալ զիտէ որ զէք մեկ միլիոնին յեզուն տաճկերէն է, կէս միլիոնինն ալ գրեթէ ուրիշ ամեն լեզու՝ բաց ի հայերէնէ : Սեպհական օրէնքներով . — բայց այնպիսի հայկական օրէնքներ տեղ մը տեսնուած չեն : Ինքնիշխան կառավարութեամբ արդեօք. — բայց ինքնիշխանութեան շուրջ անգամ մնացեր է մեր ազ-

գին վրայ՝ հինգ վեց հարիւր տարիէ ի վեր : Ապա ուրեմնու հաւատոյ ձեւնու արարողութիւններն են որ Հայոց ազգութիւնը ամբողջ ալ չըլլայ նէ զոնէ անկորուստ պահեր են մինչեւ հիմա : Իսկ ո՞ր որ ասոնցմէ հեռանալով Հայք օտար ազգաց արարողութիւններուն հետեւեր են՝ ազգութիւնինն ալ բոլորովին կորսուեր է, քերէս առանց իսկ իրենց ուզելուն . ինչպէս փոքր Ասիոյ Հայ-հոռոմ ըսուածները, Զմիւռնիոյ Զանկեցիները, նմանապէս Լեհաստանի, Մաճառստանի, Իտալիոյ եւ ուրիշ երկիրներու Հայերը :

Ապա ուրեմն խօսքերնիս կը վերջացընենք ըսելով որ քեպէտ եւ մենք ալ ամենաճշմարիտ կը ճանչնանք այս առածը քէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, աստուածապաշտութիւնն ուրիշ բան, » բայց որովհետեւ մեր ազգը հիմակուան ժամանակս իր հաւատքին ու աստուածապաշտութեանը արարողութիւններէն ի գատ ազգային հոգւոյ նեցուկ մը եւ ներքին միութեան կապ մը չունի, ամենավնասակար բան է՝ իրենն այս նեցուկը՝ այս ներքին միութեան կապը վերցընելը : — Այս կարեւոր նիւթը, քէ որ հարկ ըլլայ, պնտարաստ ենք աւելի ընդարձակ ապացոյցներով ու տեղեկութեամբք հաստատելու :

ԴԻՌԸՆՏԵԼ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ ԶՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷ :

Զրուցատրութիւն առաջին :

Պարոն Լամարքինին « Դիւրընտել Դասախօսութիւն զՄատենագրութենէ » անունով նոր գրուածքը ծանուցանելու ատեն խոստացանք որ Ամասթերքիս մէջ երբեմն երբեմն անոր հատուածները հրատարակենք ի հմտութիւն եւ ի գուարճութիւն ընթերցողաց : Այն քաղցրախօս բանաստեղծին՝ այն վսեմախօս ճարտասանին ըսելը միայն՝ քէ այսպիսի նիւթի մը վրայ գրելու միտք ունի, անհամար անձանց պատկառոտ ու եռանդուն հետաքրքրութիւնը շարժեց որ ժամ մը առաջ տեսնեն գրուածքը . տեսան սկիզբը, եւ հիացան զմայլեցան : Եւ իրաւունք ունին, բայց քէ ինչո՞ւ համար՝ կարճ խօսքով հասկըցընելը դժուար է . բաւական սեպուի ժիւլ-ժանէն անունով սրամիտ քննաբանին զանազան գովեստներուն մէջէն այս

խօսքը. « Մեր դարուն մեծ բանաստեղծը՝ մեծ-« անուն հեղինակը այս օրերս քանի մը երես « բան գրեց այնպիսի տխուր ոճով, այնպիսի « զմայլական խօսքերով որ ասանկ սրտաշարժ « գրուածք քերէս մինչեւ հիմա հանած չուներ : » Կըրողունք ուրիշ ասոր նման գաղղիացի բանասերներուն ըրած գովասանքները . միայն մեր ընթերցողաց սիրտը ուրիշ կողմանէ ալ բունդ հանելու, կամ մեր սրտին ցնձալից բրբռումները իրենց ալ հաղորդելու մտքով կիմացընենք անա որ Պարոն Լամարքին մտադիր սիրով խոստացաւ մեզի բանիւ եւ գրով՝ որ մեր հայկական մատենագրութեան հարստութեանցն ու գեղեցկութեանցը վրայ ալ խօսի . մենք ալ իբրեւ ազգային ակնավաճառք՝ խօսք տուինք որ իր քափանցող

ու քաջակիրք ախորժակին առջեւ տարածենք մեր մատենագրութեան գոհարները, որոնց յարգը անշուշտ պիտի աւելնայ բոլոր աշխարհիս առջեւ՝ երբոր Պարոն Լամարքին վկայութիւնն ալ ընդունին :

Առաջին Զրուցատրութիւնը յառաջաբանական գրութեան մը սկիզբն է. եւ նախ այս կըսէ քե
« Մատենագրութեան ինչ ըլլալը քեզի հասկըցը-
« նելէս առաջ՝ կուգեմ որ սրտովդ անոր զգաց-
« մունքը ունենաս... Կուգեմ որ տեսնես քե ես
« մատենագրութեան (կամ կարդացողութեան)
« սերը ինչ կերպով ունեցայ, ինչ կերպով այս
« սերը տարիքիս մէկ մասին մէջ կիրք մը դար-
« ձաւ ինծի, մէկ մասին մէջն ալ միտքարութիւն.
« անով քեզի ալ բնական բան մը դառնայ մա-
« տենագրութեան համե տունելը : »

Յետոյ կըսկսի իր չքնաղ ոճովն ու մանրամասն նկարագրութիւններովը պատմել քե ինքը պատի-
կուց ինչ առիթներով յորդորուեր է գիրք կար-
դալու վրայ մեծ սեր մը ձգելու. որ տեսակ զըր-
քերն աւելի սիրելի եղեր են իրեն, ինչպէս սկսեր
է ինքն ալ բան գրելու ետեւէ ըլլայ, ինչ զգաց-
մունքներով բանաստեղծութեան ձեռք գարկեր է,
եւ ինչպէս քաղաքական խնդրոց ու գործողու-
թեանց մէջ մտնելէն ետքն ալ՝ խելքը միտքը
միշտ մատենագրութեան հետ եղեր է. « Կարդա,
« կըսէ, այլ եւ այլ ազգաց պատմագրութիւնները.
« մէկ նայուածքով մը կըհասկընաս որ մատենա-
« գրութիւն չունեցած ատեննին իրենք ալ չկան
« եղեր, եւ յիշատակնին իրենց մատենագրու-
« թեանը հետ կըսկսի, անոր հետ ալ կըվերջա-
« նայ. ազգ մը որ ալ ոչ երգել գիտնայ, ոչ գրել,
« ոչ խօսիլ, աշխարհիս երեսը չկայ ըսել է : »

Բայց հոս տարակոյս մը գմեզ կըպատե... Լա-
մարքինին գրութեանը, եւ մանաւանդ այս գրութե-
ան, ասոր ալ առաւելապէս երկրորդ մասին
գլխաւոր կատարելութիւնն է *վսեմութիւն* եւ *հեր-
դաշնակութիւն* : Ինչ դժուարին բան, չըսեմ քե
անհնարին, այս վսեմութիւնն ու ներդաշնակու-
թիւնը քարգմանութեան մէջ ալ պահել ու զգալի
ընել. եւ մանաւանդ այս մեր անոճ, անկանոն,
կակագոտ, աղքատ, անգարդ եւ անհարբ աշ-
խարհաբառին մէջ... Մեզի անանկ կերեւնայ քե
Լամարքինին գրութեանը այսպիսի լեզուով մը
քարգմանելը՝ սոխակին դայլայիկները խառն
ձայնով ձեւացընելու, հրեշտակային երգերը փո-
ղով ու քմբուկով նուագելու պէս բան մըն է :
Պահենք ուրեմն այս մեր անկատար լեզուն՝ հա-

սարակ նիւթերը ռամկաց հասկըցընելու. իսկ
ընթերցասեր եւ գրասեր անձանց (որոնց համար
է մասնաւորապէս Լամարքինին գրութեանը) գրա-
բառ քարգմանութեամբ մը շանանք հաղորդել
բնագրին գեղեցիկ իմաստներուն հետ՝ ոճոյն ալ
վսեմութիւնն ու ներդաշնակութիւնը :

Միայն քե հարկ կըհամարինք Պարոն Լամար-
քինին անցեալ ու ներկայ կենացն ու վիճակին
վրայ երկու խօսք մը ըսել որ չգիտցողները կա-
րենան անով դիւրաւ հասկընալ նաեւ հետագայ
հատուածներուն բուն իմաստն ու գեղեցկու-
թիւնը :

Պարոն Լամարքին 1791ին ծնած է, որ Գաղ-
ղիոյ մեծ լեղափոխութեան ատենն ըսել է : Մանկու-
թեան գաղտնարակութիւնը իր խոհական ու բարե-
պաշտ մօրմէն ընդունելէն՝ ու գովելի դպրոցներու
մէջ քիչ մը ատեն ուսում սովորելէն ետեւ, իր սուր
հանձարն ու զգայուն սիրտը գիրք կարդալով, եւ
մանաւանդ Յունաց եւ Լատինացոց հին ու ըն-
տիր հեղինակները կարդալով ընդարձակեց ու
զարդարեց : Երեսուն տարեկան եղած ատենը
հանեց իր առաջին բանաստեղծական գրութեանը,
որ էր *Խորհրդածութիւնք* (*Méditations*) ըսուածը,
ու մէկէն ի մէկ Գաղղիոյ ու Եւրոպայի առաջին
բանաստեղծից կարգը անցաւ, աւելի լեզուին
գեղեցկութեանը, իմաստներուն վսեմութեանը եւ
մտածմունքին բարեպաշտութեանը համար : Ան-
կեց ետքը քե ոտանաւոր եւ քե արձակ գրութեան-
րովը քանի գնաց անունը մեծցաւ. Գաղղիոյ ձե-
մաբանին անդամ ընտրուեցաւ, եւ երեսփոխա-
նից խորհրդարանին մէջ առաջին պերճախօսնե-
րէն մէկն եղաւ : Գաղղիոյ մէջ 1848ին եղած խոռ-
վութեան ատենը առժամանակեայ տեսչութեան
գլուխ դրուեցաւ, ու մեծ պատուով եւ գովութեամբ
իր պաշտօնը կատարեց. երբոր հասարակապե-
տութիւնը վերջացաւ, Պարոն Լամարքին ալ քա-
ջուեցաւ ամեն տեսակ քաղաքական խնդիրներէ,
ու իր անսպառնելի հանձարը եւ անխոնջ գրիչը
սկսաւ բանեցընել հատոր հատոր գրքեր հանելու
խրատական եւ պատմական նիւթերու վրայ :
Մասնաւոր սեր մը ունի Պարոն Լամարքին արե-
ւելքի եւ արեւելեան ազգաց վրայ, եւ իր *Ուղե-
րութիւն յարեւելք* ըսուած գրքին մէջ ալ այս սերը
յայտնի կերեցընէ : Զաւակ չունի, եւ հարստու-
թիւնը որջափ ալ շատ կարծուի՝ այնչափ չէ որ
կարօտ չըլլայ իր գրաւոր աշխատութիւններէն
նիւթական վաստակի ալ սպասելու. եւ քեպէտ
հայրենակիցներէն ոմանք կուգին գինքը այս բա-

նիս համար քիչ մը մեղադրել, բայց իրաւունք չունենային ինքը շատ գեղեցիկ պերճախօսութեամբ կրհաստատէ այս առաջին Զրուցատրու-

թեանը մէջ, որուն ահա վերջին հատուածը հոս կը բարգմանենք :

« Բեմքն քաղաքական յոր եւ ես վերոտնեցի զամս հնգետասան՝ կրկին եւս աճեցոյց յիս զսեր դպրութեան . զցայգ եւ զցերեկ հետամուտ եղէ ընթերցանութեան գրոց այնոցիկ ի մասնազգրացն կենդանեաց եւ մեռելոց՝ որ օրինակք են չքնադք բարիւթն խօսելոյ, որպէս զի եւ ես մի յոյժ անարժան գտանիցիմ ատենախօս լինելոյ առընթեր նոցին կամ գնետ նոցա : Յայնմ ժամանակէ պէտ յանձին կալայ խորագոյնս խելամուտ լինել նախնեացն պատմական մատենագրութեանց, զի եւ ես զիմոյ աշխարհին գանցսն մեծամեծս առից պանծագրել :

« Եւ ոչ ի վիպել միայն՝ այլ եւ ի գործել զիրս մեծամեծս հարկաւոր է մատենագրութիւն . եւ ամբոխն անգամ որ առանց դպրութեան իցէ, յորժամ ի մի վայր եկեալ խոնիցի եւ քան զսովորականն իւր չափ ի վեր ամբառնայցէ, հանգոյն իմն մըրկածուին Ովկիանու յամբառնայ դիզանել պեացն կուտակելոց, յանկարծակի յեղակարծում պահու զգրաւորականին յանձին զգայ զախորժակ . կամի զի որ խօսին ընդ նմա՝ ոչ եւս գկապելայց եւ զփողոցաց կայցի գտարագ խօսից, այլ զայն զոր արք աւուրց հանդիսականաց գանձեալ պահիցեն ի շրթունս իւրեանց՝ բարբառ զուտ եւ յստակ քան զամենայն, լի նմանութեամբք եւ պերճ ասացուածովք... Դպրութիւն ամբոխին ճոխարանութիւն . ճոխ լեր ի խօսս, եւ ասասչիր զոր ինչ եւ կամին :

« Այսպէս ահա դպրութիւն վերամբարձ առնէ զոգի եւ զգործս նորա . տեսցուք արդ թէ որպէս ի վիշտս վտանգի մխիթարիցէ զսիրտ :

« Աստանօր կամ է ինձ առեալ տանել զքեզ յայս ներքինս ցոր վայր օրէն իցէ խօսից մտերմութեան լինել խորամուխ : Է ինչ ի գաղտնեաց զոր մի անգամ եւեթ ասէ մարդ ի կեանս իւր, բայց հարկ է զի ասիցէ . ապա թէ ոչ, եւ դու եւս չիմանաս զամենագօրն ազդեցութիւն դպրութեան ի վերայ կենաց առն աւագի եւ ի վերայ սրտի առն սոսկականի :

« Հնապա քնս յինն զանգիտանք բանից : Բացից պարզեցից զսրտի իմոյ զյետին անգամ ծալս ծրարից : Մատենագիր փոքրոգի չհամարի երբեք զործ վայելչական զոգւոցն նշաւակել զմերկուքիւնս այսպիսիս առաջի մարդկան . սակայն

« La tribune politique, où je montai à mon tour pendant quinze ans de ma vie, redoubla pour moi le sentiment des lettres ; j'étudiai nuit et jour, sans relâche, pendant ces quinze années, les modèles morts ou vivants de la parole, pour me rendre moins indigne de parler après eux ou à côté d'eux. C'est alors aussi que j'étudiai plus profondément les plus grands historiens littéraires de l'antiquité, pour raconter aussi les grands événements de mon pays.

« La littérature n'est pas moins indispensable au récit qu'à l'action des grandes choses ; le peuple lui-même le plus illettré, quand il est rassemblé et élevé au-dessus de son niveau habituel, comme l'Océan dans la tempête, par une de ces grandes marées ou par une de ces fortes commotions qui soulèvent ses vagues, prend tout à coup quelque chose de subitement littéraire dans ses instincts ; il veut qu'on lui parle, non dans l'ignoble langage de la *taverne* ou de la *borne*, mais dans la langue la plus épurée, la plus imagée et la plus magnanime que les hommes des grands jours puissent trouver sur leurs lèvres... La grandeur, voilà la littérature du peuple ; soyez grand, et dites ce que vous voudrez !

« Voilà comment la littérature élève l'esprit dans l'action ; voyons comment elle console le cœur dans les disgrâces.

« Ici je veux aller aussi loin avec vous que peut aller la parole intime. Il y a des choses qu'on ne dit qu'une fois dans la vie, mais il faut qu'elles aient été dites ; sans cela vous ne comprendriez pas suffisamment vous-mêmes la toute-puissance du sentiment littéraire sur la vie de l'homme public et sur le cœur de l'homme privé.

« Loin de moi donc les timidités de paroles ! J'ouvre ici mon âme jusque dans ses derniers replis. La bienséance des écrivains pusillanimes ne découvre jamais ces nudités de l'âme en public, mais le cœur gonflé d'amertume soulève sur les plus mâles poi-

սիրտ ուռուցեալ փղձկեալ դառնութեամբ՝ ի վեր մղեալ ամբառնայ ի կարի իսկ քաջալանջ կրծոց գերիզսն սնոտիս անամօրութեամբ անկեղծութեան, որ զգաստասիրագոյն եւս եարդեամբք քան զկեղծուպատիրն ամօրիւածութիւն առ ի մարդկանէ անուանեալ : Երէ կողկոճեալն ի կճի ընդ բազմամանուած օձին հանգուցիւք Լաոկոոն ոչ մերկ էր մարմնով, միքէ էր հնար զխոշտանգանսն նկատել... Սիրտ յորժամ զեյանիցի՝ ոչ ապաքին ճարճատիւն յերակունս գործիցէ :

« Իմա կենցաղ՝ ոչ նախասնձելի ինչ է, քեպետ եւ առ աջս մարդկան այլ ազգ ինչ կարծիցի. եւազայն իսկ ասացից՝ երէ վախճանեալ է իմա կենդանութիւն. ոչ եւս անձամբս կեամ, այլ յետ իմոյ մեռանելոյս շնչեմ զկենդանութիւն : Ի բազմաղիմի որերոյ անտի որ յիսն կեցին՝ որ շատ եւ որ սակաւ, այրն ասեմ գողտրական, այրն բանաստեղծ, այրն բեմբասաց, այրն տնօրէն, ոչ այլ ինչ մնայ յիս բայց այրն գրաւորական. եւ գրաւորականն եւս այր՝ ապերջանիկ է : Չեւ եւս ընկիճեն զիս ամբ կենաց, սակայն հաշուեն զիս. ծանրատաղտուկ եւս է ինձ սիրտն իմ քան զտարեաց բազմութիւն... »

« Ոչ գոյ ինչ յանձին իմում որ ժպիտ յիս ծնանիցի յանցեալսն եւ յապայս. ծերանամ անորդի յանմարդի տանս իմում՝ գորով պատեն շուրջանակի շիրիմք իմոցս սիրելեաց. քե ոտն յոտանէ եւեր փոխիցեմ արտաքոյ իմում բնակութեանս, հարկ է ինձ խրել ի մի ինչ ի քարանց անտի գայքակցութեան գորովանաց եւ կամ յուսիցն մերոց : Մեն մի յայնցանէ հատոր է արխնագանգ կորցեալ ի սրտես կենդանեալ իմով, եւ յառաջ քան զիս ծածկեալ ընդ հողով, մինչդեռ տակաւին բաբախէ այս սիրտ ի լանջս իմ իբրեւ զծամացոյց զոր մոռացեալ իցէ ուրուք հանել ի տեղւոյն յորժամ ի բաց ի տանեն գնայցէ, եւ եւ վայրապար հնչիցէ զծամս զորս ոչ եւս ոք ի հաշիւ առնուցու :

« Ողջոյն իսկ նշխար կենացս իմոց ամփոփեալ գնդեալ կայ ի սիրտս տակաւս եւ ի դուզնաքեալ ժառանգութեան : Բայց եւ այն սիրտք յերաշխեպս են վասն իմ, եւ այն ժառանգութիւնք չգիտեմ հաւաստեալ՝ մնայցնն արդեօք վաղիւ ի ձեռին իմում, երէ քափեսցին յինն, եւ եւ երբեալ մեռանիցիմ յանցս ուրեք ճանապարհաց յերկիր օտար, որպէս եւ Տննքէ ասաց : Ոտնկելիք վառարանին յորս հայրն իմ գոտս իւր յենոյր, եւ յորս եւ ինքն զիմս յենում արդ, ի փոխ առեալք են բնակութեամբս հանդերձ, եւ ժամ ի ժամ մարքի

trines ces vaines bandelettes par une impudeur de sincérité plus chaste au fond que les fausses pudeurs de convention. Si le *Laocoon* se torturant dans le marbre sous les nœuds redoublés du serpent n'était pas nu, verrait-on ses tortures?... Quand le cœur se brise, ne fait-il pas éclater la veine?

« Sous de trompeuses apparences, ma vie n'est pas faite pour inspirer l'envie; je dirai plus, elle est finie : je ne vis pas, je survis. De tous ces hommes multiples qui vécurent en moi, à un certain degré, homme de sentiment, homme de poésie, homme de tribune, homme d'action, rien n'existe plus de moi que l'homme littéraire. L'homme littéraire lui-même n'est pas heureux. Les années ne me pèsent pas encore, mais elles me comptent; je porte plus péniblement le poids de mon cœur que celui des années... »

« Je n'ai en moi de quoi sourire ni au passé ni à l'avenir; je vieillis sans postérité dans ma maison vide et tout entourée des tombeaux de ceux que j'ai aimés; je ne fais plus un pas hors de ma demeure sans me heurter le pied à une de ces pierres d'achoppement de nos tendresses ou de nos espérances. Ce sont autant de fibres vivantes arrachées de mon cœur encore vivant et ensevelies avant moi, pendant que ce cœur bat encore dans ma poitrine comme une horloge qu'on a oublié de débrancher en abandonnant une maison, et qui sonne encore dans le vide des heures que personne ne compte plus ! »

« Tout ce qui me reste de vie est concentré dans quelques cœurs et dans un modeste héritage. Et encore ces cœurs souffrent par moi, et ces héritages, je ne suis pas sûr de n'en être pas dépossédé demain pour aller mourir sur quelque chemin de l'étranger, comme dit le *Dante*. Les chenets sur lesquels mon père appuyait ses pieds, et sur lesquels j'appuie aujourd'hui les miens, sont un foyer d'emprunt qu'on peut renverser à toute heure; on peut les vendre et les revendre au moindre caprice à l'encan, ainsi que le lit de ma mère, et jusqu'au

զոտա տապալել. մարրի վաճառել զոտա եւ դարձեալ վերստին հանել յաճուրդ եւ ի վաճառքս ում եւ պէտ հաճոյից. եւ ոչ զոտա միայն, այլ եւ զմահիճս մօրն իմոյ, այլ եւ զշնիկն իմ զըլխովին որ ի գրոյ գորովոյն լեզու գձեռս իմ յորժամ առ սրտիս տագնապի զյօնս ի վայր արկեալ ի նա հայիցիմ...

«Տեսանես ապաքեն երե գի ե գի բազում անգամ եւ անդր եւս քան զկար գորութեան իմոյ յաշխատութեան ծնգիմ. եւ սակայն են որք եւ զաշխատութիւնս գայս, զառաքինութիւնս գայս՝ քե եւ զբռնական, զհարկաւորս գայս առաքինութիւնս ասեմ, յերեսս ինձ հարկանեն իբրու զունայնամիտ իմն գտեմք շրջեցելոյ յականջս այլոց գանուն իմ : Ա՛րք պարսաւադէտք, եւ հիմ արդեօք չըստգտանիցէք այդպէս եւ զքարահատն ճանապարհաց որ զանցաւորացն դորնջեցուցանէ զականջս՝ որպէս զի յերեկորին զվարձ վաստակոցն տանիցի ի տուն՝ ի դարման կնոջ եւ ծերոյն եւ տղայոյ :

«Որդիքն Սամեացոց դստովին զՀոմերոս, զի խնու ասեին զանցս ճանապարհաց կղզոյս մերոյ՝ դրանէ ի դուն զտաղս իւր հագներգելոյ : Եւ ուր արդեօք կամէին զի հագներգիցէ՝ երե ոչ յանցս ճանապարհաց՝ այր որոյ հրապարակ յարանի կամարն երկնից էր : Եւ որ ինչ յայնժամ կամարն երկնից էր վասն Հոմերի, նոյն է արդ տապաքուրիւն վասն առն մատենագրողի :

«Ես Հոմերոս չեմ, բայց որ զիսն բամբասեն՝ խստագոյնք եւս են քան զՍամեացիս : Նոքա այպանեն զիս՝ զի կոյտս ունայնութեան բարդեմ յէջս յայտոսիկ. այլ դու զիտասջիր քաջ զի ոչ մեղան է գոր վերժանեալ, այլ քիրտն տառապանաց. ոչ գանունս իմ խնդրեմ ես մեծացուցանել, այլ գրոշակս արանց որոց անունս իմ է միակ ժառանգութիւն եւ հաց ոգեպահիկ : Իսկ քե հրջափ ինչ անունս իմ արժիցէ, եւ քե զինչ յետ այսորիկ եղիցի, հի, զիտեմ եւ ես քոյով չափ. իցիւ քե (վկայ զերկինս կոչեմ բանիս) իցիւ քե եւ ընդ բերան անգամ չէր եկեալ երբէք իմս անուն. զմեացուած իսկ աւուրց իմոց տայի մտադիւր՝ երե էր հնար հետախաղաղ ծածկել եւ գանունն եւ գանունակիրս ի հող լուրեան՝ անդրունջ՝ անդանօր եւ աստեն անյիշատակ.. Եւ ապաքեն յոյժ իսկ տղայամիտ համարել արժան է գայր որ հասակեայ որ իբրեւ զիսն իցէ, եւ այնչափ ինչ տեսեալ որչափ եսս տեսի, եւ մեծ ինչ գրիցէ զունայնս գայն հնչումն անեակ որ յիշատակն կոչի մարդկան : Շատ է ինձ յԱստուծոյ յիշատակին լինել կենդանի.

chien qui me lèche les mains de pitié quand il voit mon sourcil se plisser d'angoisse en le regardant!..

«Vous voyez donc pourquoi je subis souvent au delà de mes forces la rude condamnation du travail. Eh bien, ce travail même, cette vertu forcée, mais enfin cette vertu de la nécessité, on me la reproche comme une vaniteuse soif de bruit qui obsède les oreilles de mon nom? Hommes inconséquents dans vos reproches, que ne reprochez-vous aussi au casseur de pierres sur la route d'obséder la voie publique de sa présence pour rapporter le soir à la maison le salaire qui nourrit la femme, le vieillard, l'enfant?

«Les enfants des *Samiens*, insultaient Homère parce que, disaient-ils, Homère obstruait les sentiers de l'île en récitant ses vers au seuil des maisons. Et où voulaient-ils donc qu'il les récitât, si ce n'est dans le chemin, lui qui n'avait pas d'autre publicité que la voûte du ciel? La presse est pour l'écrivain aujourd'hui ce qu'était la voûte du ciel pour Homère.

«Je ne suis pas Homère, mais mes critiques sont plus durs que les *Samiens*. Sur ces pages où ils me reprochent d'entasser des monceaux de vanité, ce n'est pas de l'encre que vous lisez, sachez-le bien, c'est de la sueur! ce n'est pas mon nom que je cherche à grandir, c'est le gage de ceux dont ce nom est toute la propriété et toute l'existence. Mon nom! ah! je sais aussi bien que vous ce qu'il vaut et ce qui l'attend! je voudrais de tout mon cœur (le ciel m'en est témoin) qu'il n'eût jamais été prononcé; je donnerais ce qui me reste de jours pour qu'il fût déjà enseveli tout entier, avec celui qui l'a porté, dans le silence de la terre, sans bruit là-bas, sans mémoire ici!... Il faut supposer une grande dose de puerilité, je l'avoue, à un homme qui a vécu âge d'homme et qui a vu ce que j'ai vu, pour croire qu'il tienne à cet écho du néant qu'on appelle la mémoire des hommes! Que je vive dans la mémoire de Dieu, je me ris de celle des hommes! La vie ne m'est plus rien,

գմարդկան յիշատակաւ ծիծաղիմ ես : Ոչ եւս փոյթ ինչ է ինձ գկենաց :

« Ինձ կեանքս այս, յետ այսքանեաց արկածից ընդ որս անցի եւ դեռ եւս անցանեմ, նման բուի տեսարանացն այնոցիկ յորոց հուսկ յետոյ քան զամենեւին ելանիցէ ոք, եւ առ ժամ մի անդէն զկայ առնուցու յակամայս՝ մինչեւ ամբոխն ի բաց արձակեսցի, յորժամ դահլիճն ամայացցի եւ ջահքն շիջանիցին եւ կանթեղքն ծխիցին, եւ բատերալայրն մերկանայցէ տխուր դղրդմամբ յիւրոցն զարդուց, եւ ստուերք եւ լուսինն՝ ճշմարտութիւնք սոսկալիք՝ փոխանակեալ յաշորդիցեն լուսաւորութեանց տեսարանին եւ քաջահնչողն երեսութից :

« Եւ բնաւ զինչ ինչ ունիցիմ ես ի կենցաղումս յորմէ ստրչանօք անջատիցիմ : Ո՞չ ապաքէն յառաջ քան զանձն իմ տեսի եւ մահացեալ զամենայն զխորհուրդս իմ : Միքէ կամիցիմ երգել տակաւին հեղձամղձուկ բարբառով երգս եւ տաղս որ ի հեծութիւն յանգեսցին : Միքէ ակորժիցեմ մխել վերստին յասպարեզսն քաղաքականս, որ քէ բաւայցեն եւս՝ այլ ծանիցեն ոչ զվաղամտիկ եղելոցս արտասանութիւն : Միքէ ունիցիմ յոյս վստահութեան ի տարագս տեսութեան հասարակաց զորս ամբոխն արագ արագ ի ձեռս բերեալ եւ զնոյն գունակ ի բաց լքանէ : Ա՞յնչափ յիմար իցեմ զի ձուլել յաւակնիցիմ կամ ինձէն կոել կոփել ի պղինձ կամ ի կիճ անդրի սոսկավիթխար զազգի մարդկութեանս, մինչ տեսանեմ իսկ զի քաջագունիցն անգամ անդրիագործաց ոչ այլ ինչ տուեալ է առ այս Աստուծոյ բայց զաւագ կամ զկաւ ի քրել եւ ի լմել : Ընդէր իցէ կեալ յորժամ ոչ այլ ինչ տեսանիցէ ոք զիւրեւ բայց զաւերակս շինուածոցն զորս ի խորհուրդս իւր կառուցեալ էր : Երանի՜ որոց անկանիցին անդէն առ գործով՝ հարուածեալք ի յեղափոխութեանց անտի յորս խառնեալ գտան : Պատիժ պատուհասի է նոցա մահ, այո, բայց եւ ապաստան է նոցին : Եւ զկենդանութեան պատուհաս չգրիցես ինչ...

« Իսկ ես բիւր անգամ գմահ Կատոնի մեռանէի՝ եքի հաւատ գԿատոնին ունէի. բայց չեմ ես իբրեւ զնա, այլ երկրպագու եմ խորհրդոց կամացն Աստուծոյ : այնպէս հաւատացեալ եմ եքի համբերատարն մահ յետին մուրացկի ի վերայ յարդի՝ վսեմագոյն եւս է քան զանհամբեր մահն Կատոնի ի վերայ երախակալի սուսերին : Անձնամահն իննել փախուստ է, իսկ փախչել օրէն ոչ է :

La vie, dans ma situation, et après les épreuves que j'ai traversées ou que je traverse, ressemble à ces spectacles dont on sort le dernier et où l'on stationne malgré soi, en attendant que la foule s'écoule, quand la salle est déjà vide; que les lustres s'éteignent, que les lampes fument, que la scène se dénude avec un lugubre fracas de ses décorations, et que les ombres et les silences, réalités sinistres, rentrent sur cette scène tout à l'heure illuminée et retentissante d'illusions.

« Et qu'y regretterais-je donc à présent dans cette vie? N'ai-je pas vu mourir avant moi toutes mes pensées? Ai-je envie d'y chanter encore d'une voix éteinte des strophes qui finiraient en sanglots? Ai-je goût pour rentrer dans ces lices politiques qui, fussent-elles rouvertes, ne reconnaîtraient plus nos accents posthumes? Ai-je un bien ferme espoir dans ces formes de gouvernement que le peuple abandonne avec autant de mobilité qu'il les conquiert? Suis-je assez fou pour croire que je fonderai ou que je taillerai à moi seul en bronze ou en marbre une statue colossale du genre humain, quand Dieu n'a donné pour cela aux plus grands statuaires que du sable ou du limon pour la pétrir? A quoi bon vivre pour ne contempler autour de soi que les ruines de ce qu'on a construit dans ses pensées? Heureux les hommes qui meurent à l'œuvre, frappés par les révolutions auxquelles ils furent mêlés! La mort est leur supplice, oui, mais elle est aussi leur asile! Et le supplice de vivre donc, le comptez-vous pour rien?... »

« Quant à moi, je serais mort déjà mille fois de la mort de Caton, si j'étais de la religion de Caton : mais je n'en suis pas; j'adore Dieu dans ses desseins : je crois que la mort patiente du dernier des mendiants sur sa paille est plus sublime que la mort impatiente de Caton sur le tronçon de son épée ! Mourir, c'est fuir ! On ne fuit pas.

« Կատոն ըմբոստանայ, մուրացիկն հպատակե. Աստուծոյ հպատակե՛լ՝ փառք են անկապուտ :

« Դարձեալ եւ խորհրդածութիւն ինչ արդարացի դատաւարութիւն տունէ ըստ իս գմահունս այնպիսիս սնոտի պարծանաց կամ զանժուծութեան : Եւ խորհրդածութիւնն այս իսկ է. Կեանքս մեր կամ պարգեւ է եւ կամ պատուհաս : Նքէ պարգեւ իցէ, հարկ է քամե՛լ զայն մինչեւ ի սպառ իբրեւ զբարերարութիւն, որ է երբեք զի դառն է, սակայն բարերարութիւն է. եւ երբ պատուհաս, հարկ է զայն յանձին ունե՛լ իբր զխորհրդական ինչ քաւութիւն յանցուածոցն մերոց :

« Ապա ուրեմն կեցով կեամ ես, այլ որպէս եւ տեսանեալ՝ ոչ ի վարդից վերայ կեամ. եւ հաւատ տեսաւ զիսեմ զի եւ Կատոն ինքնին ոչ աւելի ինչ քան զիս յափրացեալ եր ժամանակաւ : Մի առ մի առնեմ ես հաշիւ, քանզի եւ զգամ միում միում, այլ ջնանեմ նզոյս եւ ոչ միում, քարանցն այնոցիկ որով քարկոծիմս : Բաւ յինէն բասրե՛լ զմարդիկ. ոչ այդպէս, զի յանիրաւութիւն ինձ գրե՛ր զործն եւ կամ յանմտութիւն : Ինձ ցանգ իսկ բարերոյս քուեցան մարդիկ, եւ անագորոյն՝ բաղդն միայն. ընդ այս չիք երկմտե՛լ :

« Այսպիսի աւագիկ ունիմ ես կենդանութիւն. եւ սակայն, — բող ասեմ եւ զամենայն, — է երբեք զի ի բարեկենդանութեան վայելեմ, քեպեա եւ կապեալ իցեմ ի բուռն աշխատութիւն, որ անպատիւ չառնէ զմարդ, բայց մահու մեռուցանէ : Եւ արդ զիտիցնս երնում տանիցիմ ես այսպիսում կենդանութեան. քանզի եւ զմահուցափս այս աշխատութիւն յառաքինութիւն ինձ գրեմ : Ոչ ամենայն ինչ պատուհաս իցէ ի մահուցափ աշխատութեանս յայսմիկ, ոչ. աշխատութիւնն մահուցափ՝ որպէս եւ այլք ի պատուհասից առաքեալք ի վերնախնամն Տեսչութենէ, ունե՛լ ունի եւ նա զիւրն կաթիլ ջրոյ ի սպունգն հարեալ ի ծագ գեղարդեան որ հարբ զարիւն...

« Վաղու եւս հրաժարեցի ես ի դերասանելոյ յաստիս, եւ այս ոչ ինչ դժուարին բուեցաւ ինձ. քանզի ոչ երբ յանձնէ ինչ կացի երբեք դերասան, վկայէ ինձ Աստուած, այլ ի հարկեցուցիչ հրամանէ. սմին իրի իբրեւ ի տեսարանէն ի բաց մեկնեցայ, եւ ոչ մի ինչ ընդ հանդերձիցս անկաւ յինէն : Ի պատրանս յուսոյն որովք պարտեցայ՝ անձնական ինչ բնաւ ամենեւին ոչ եր յիս. յօգուտ ազգի մարդկան վաստակեալ՝ ընդ մարդկան եւ խարեցայ ի կարծիս. Տեր տեսցէ եւ ողորմեսցի. մարդ որ մարդ չէ ինչ իմիք ձեռնհաս :

« Caton se révolte, le mendiant obéit; obéir à Dieu, voilà la vraie gloire !

« D'ailleurs, une réflexion juste m'a toujours paru condamner ces morts d'ostentation ou d'impatience. Cette réflexion, la voici : Ou la vie est un don, ou elle est un supplice. Si elle est un don, il faut la savourer jusqu'à la fin comme un bienfait quelquefois amer, mais enfin comme un bienfait; et si elle est un supplice, il faut la subir comme une mystérieuse et méritoire expiation de nos fautes.

« Je vis donc, mais, comme vous le voyez, je ne vis pas sur des roses; je défie Caton lui-même d'avoir plus que moi la satiété du temps. Je compte une à une, en les sentant toutes, mais sans en maudire aucune, les pierres de ma propre lapidation. Je n'accuse pas les hommes; non, c'est injustice ou sottise. J'ai trouvé les hommes bons et le sort cruel: voilà le vrai.

« C'est ainsi que je vis; et, cependant, faut-il tout dire? Je vis quelquefois heureux de vivre, quoique attaché à ce pilori du travail forcé qui ne déshonore pas, mais qui tue. Eh bien! savez-vous pourquoi je supporte la vie? c'est par la vertu même de ce travail à mort qui est ma condition. Tout n'est pas supplice dans ce travail à mort; non, le travail à mort, comme tous les autres supplices infligés par la Providence, a aussi sa goutte d'eau dans l'éponge à la pointe de la lance qui a bu le sang!...

« J'ai renoncé pour toujours à tout rôle ici-bas; je l'ai fait sans peine, car ce rôle, je vous le dis devant Dieu, ce n'était pas ma personne, c'était ma consigne; en quittant la scène, il n'est rien tombé de moi avec l'habit. Dans mes déceptions, rien ne m'était personnel; je travaillais pour l'humanité, j'ai été déçu dans l'humanité. Que Dieu l'assiste! l'homme n'y peut rien.

«Որ ընդ ամս քսան դերասան կացի ի տխրագգեացն տեսարանի բեմասացութեան կամ ումկալարութեան իմոց հայրենեաց, յարագարագն յափրութենէ ամբոխին եւ յընդարոյսն փոփոխականութենէ մարդկեղէն իրաց մոծն առեալ ընկեցայ դարձեալ ի դասս հանդիսատեսից մոռացելոց : եւ չտրտնջեմ ընդ այս . քանզի սոյն իսկ շահ ինչ օգտի եւ աղետից . յորժամ խուժանն խուռն դիմիցէ ի տեղի յոր չիցէ արժան զնայ, երանի միոյն :

«Այսու յեղանակաւ ճշգրտագոյն եւս յիս ինքն ամփոփի իմս կենդանութիւն . զաննշանս զայս խրքնութիւն զանձամբ արկեալ՝ օր ըստ օրէ անձկագոյնս պատիմ ծրարիմ եւս սովաւ իբրու ձմերայնով իմն մեկնոցաւ . իցիւ քե նովիմբ եւ զանունս իմ ծրարեալ պատեի :

« եւ ուսով քեզ, ասիցես արդեօք ցիս, ներքինդ քո այդ անդորրաւետ երջանկութիւն դեմ ընդդէմ հակառակ տառապանացն զորս հարերդ ի գրի : Ադէ մեկնեա մեզ զակներեւդ զայդ ընդդիմաբանութիւն : Մի միայն բան շատ լիցի ի լուծումն տարակուսանացդ, զոր եւ կամ ե ինձ կնիք խօսիցս առնել . այն իսկ եզի եւս դարձեալ վերըստին այր գրաւորական եղէ յաննենգ մտաց եւ յառաջ քան զամենայն . եւ զի այսու մոլութեամբ զհետ գրականութեան զակատեալ՝ կենցաղակից գտանիմ մարդկան որ զոգիս իւրեանց նշանագրեայս՝ իմում ոգւոյս թողին ի ժառանգութիւն, զոր օրինակ եւ մեք առ հասարակ զմասն ինչ ոգւոյս մերոյ թողցուք այնոցիկ որ զհետն մեր գացեն . եւ զի ոգիս իմ զբաղնու, շինի եւ կագդուրի յարժամ ընդ մեռելոցն այնոցիկ վեհից լինիցի գրուցակից . եւ զի դարձեալ, թող զսեպիական արգասիս բարեաց գրաւորականիս այսր աշխատութեան, քաղցր ե ինձ զմտաւ ածել եքի սոյն այս աշխատութիւն որ ի հեշտութիւն գրի ոմանց, եւ այլոց ի տառապանս, եւ ինձ ի պարտիս, քերեւս ոչ ի սպառ անպտուղ կորիցէ սակս այնոցիկ որոց պարտիմ եւս զարդիւնս իմոց տքնութեանց : »

« D'acteur que je fus pendant vingt ans dans ce triste drame oratoire ou populaire de ma patrie, le prompt dégoût du peuple et la mobilité ordinaire des choses humaines m'ont rejeté au rang des spectateurs les plus oubliés; je ne m'en plains pas : c'est le bon côté des disgrâces; quand la foule se précipite où l'on ne veut pas aller, heureux l'homme seul !

« Mon existence ainsi est bien plus à moi; je m'enveloppe de cette obscurité, je la resserre de jour en jour plus étroitement, comme un manteau d'hiver autour de mes membres; que ne puis-je en envelopper aussi mon nom ?

« Mais d'où vient, me direz-vous encore, ce bonheur intime, si contradictoire avec une situation que vous dépeignez comme si pénible? Expliquez-nous cette contradiction apparente. Un seul mot l'explique, et c'est par là que je voulais terminer : c'est que je suis redevenu franchement et exclusivement HOMME DE LETTRES; c'est que je vis, grâce à cette passion pour la littérature, en société avec tous les hommes qui ont légué leur âme écrite à la mienne, comme nous léguerons tous une parcelle de notre âme écrite à ceux qui viendront après nous; c'est que mon âme se distrait, s'édifie, se fortifie dans cette société des grands morts; et c'est aussi parce que, indépendamment de ces bienfaisantes influences du travail littéraire en lui-même, je jouis de penser que ce travail, plaisir pour les uns, peine pour les autres, devoir pour moi, ne sera peut-être pas entièrement perdu pour ceux à qui je dois le fruit de mes veilles ! »

խեղ զեփրատայ՝ ողբային, մորմոքի եւ հայկ-
ազնն եւ աղեկեզ բարբառի .

Հայնց աշխարհիկ . . .

Ո՛վ դու, ի վաղուց մոռցված հայրենիք .

Ո՛վ դու, իմ սրտիս անմոռաց տեղիք .

ՆԱՀԱՊԵՏ :

որպէս մի ոմն ի քերթողաց բարգման կայ խոճի
եւ բարբառոյ ազգակցացն :

Եւ արդեօք ոչ զի մոռացան, այլ զի կարի իմն
զակատեալք են ի սեր հայրենեաց՝ բասրելիք
Հայքն իցեն, քանզի եւ յոյովք ի նոցանէ միւսի-
րին ի վերայ աղետիցն անցեցոց՝ յուսով վերակեն-
ցաղ լինելոյ ազգայնոյ բաղդին : Այս յոյս կեղա-
կարծ՝ զոր քաջ իսկ յայտ առնէ գուշակութիւնն
յանուն սրբոյն Դրիգորի Լուսաւորչի յաճեալ՝
զՓրանկացն ազատարարաց ազդելով զգալուստ,
այս կեղակարծ յոյս ասեմ՝ որ եւ վաղեմի յոյժ է՝
առ խաջակքօքն կազդուրեալ, զկատարումն եւս
բուեցաւ առնուլ ըստ իմիք յաջս նոցա յորժամ
Ռուսացն զօրութեամբ ազատացան ի լծոյ անտի
Պարսից, եւ հրովարտակ ի կայսերէ առ ծերա-
կոյտն հասեալ որ ի Փեքրպուրկ ¹ սահմանեաց
զի ի պատիւ երեսաց նոցա Նահանգ Հայկական
(արմենաքայա օպլաստ) կոչեսցին խանութիւնքն
Երեւանու եւ Նախիջևանի :

Կնիք բարուցն Հայոց հաստատութիւն է մա-
նաւանդ՝ քան քե ակնախտիդ ինչ փայլումն . ոչ
բունն ցնորից երեսակայութեան վիճակեալք են եւ
ոչ յախուռն հանճարոյ Հեղենացոց, եւ ի վտանգս
պատերազմի ջլինին երբեք զիմագրաւ : Խաղա-
ղասերք են ի բն եւ հանդարտաբարոյք . կամա-
կար մտօք հպատակեն՝ պեսպես կերպարանաց
տեսչութեան, հյուք զոյով եւ հաւատարիմք, շատ
է զի ազատք իցեն ի վճարել զգործսիրաբան-
ջիւր : Ոչ երէ անմասն ինչ են նոքա ի գինուորա-
կանն քաջութենէ՝ որպէս բազմաց բուեցաւ ասել .
քանզի ահա եւ ի պատմագրացն վեպս ի շարի
հարեալ տեսանին անուանք յոյովից ի նոցանէ որք
արիաբար նահատակեցան ի վերայ իւրեանց
աշխարհին եւ կամ ի սպասու ծառայութեան կա-
ցին կայսերացն Բիւզանդիոնի : Եւ Ռուսացն պե-
տութիւն այն ինչ կալեալ զՀայաստան աշխարհ,
ի զեն զբնակիչսն հրաւիրեաց, եւ ի գունդս գունդս
զնոսա տրոհեալ՝ նոցին յանձն արար պաշտպան

l'Euphrate n'a pas de regrets plus profonds et d'ac-
cents plus touchants pour les exprimer :

O douce Arménie !

O terre de nos ancêtres trop longtemps oubliée !

Patrie dont le souvenir est impérissable dans mon cœur !

NAHABED.

s'écrie un poète interprète de la conscience et écho
du cri de la nation .

Ce n'est pas l'oubli, mais plutôt l'exagération de
ce sentiment que l'on pourrait reprocher aux Ar-
méniens, et qui entretient dans le cœur d'un grand
nombre d'entre eux, comme une consolation à
leurs malheurs passés, l'espoir du réveil futur de
leur nationalité. Cette illusion, que traduit si bien
la prophétie attribuée à saint Grégoire l'Illumina-
teur, annonçant l'arrivée des Francs comme des
libérateurs, cette illusion, qui est très-ancienne,
ravivée à l'époque des croisades, a trouvé à leurs
yeux une sorte de réalisation lorsque la Russie les
a affranchis du joug de la Perse, et qu'un oukase
adressé au sénat dirigeant de Saint-Petersbourg ¹ a
décidé qu'en leur honneur le nom de province d'Ar-
ménie, *armianskaïa oblast*, serait donné aux khanats
d'Érivan et de Nakhitchévan.

Leur caractère est un ensemble de qualités plus
solides que brillantes; ils n'ont en partage ni la
verve d'imagination ni l'esprit aventureux des
Grecs, ni l'ardeur qui appelle les périls de la guerre.
Les instincts pacifiques prédominent en eux; ils
s'accommodent volontiers de toutes les formes de
gouvernement, et se montrent sujets fidèles; ils ne
demandent que la liberté de faire leurs affaires. Ce
n'est pas que le courage militaire leur manque tout
à fait, comme on le croit communément; l'histoire
a enregistré les noms d'une foule d'entre eux qui
s'illustrèrent en combattant pour leur pays ou en
mettant leur épée au service des empereurs de By-
zance. La Russie, une fois maîtresse de l'Arménie,
s'est empressée d'en appeler les populations sous
les armes et de les organiser en milices chargées de
la défense de leur propre territoire. En 1828, dans
la campagne contre la Turquie, elle avait à sa solde
un corps de ces milices. Les descendants des plus

² Հրովարտակ որ ի 21 մարտի (2 ապրիլի) 1828 ի ժողովածոյ
Յիշատակարանս պատմութեան ազգին Հայոց, հատ. Ա,
էջ 278 :

¹ Oukase en date du 21 mars (2 avril) 1828 dans la collec-
tion des Actes et Documents relatifs à l'histoire de la nation
arménienne, t. 1er, p. 278.

կալ բնիկ երկրին. եւ յամին 1828, մինչդեռ գոռայր պատերազմաւ ընդդէմ Տաճկաստանի, ի գնդից անտի կազմեալ ուներ նա առանձինն բանակ : Սերունդք հոյակապ տոհմիցն Հայկազանց՝ արուքեամբ քաջութեամբ իւրեանց անուանիք, ընտրեալ կարգեցան ի գլուխս բանակացն Ռուսաց, եւ ոչ փոքր ինչ սպաս ծառայութեան հարին նոցա ի մարտս պատերազմաց յերոպէ եւ յԱսիա, մանաւանդ յաւուրց անտի Կատարինեայ երկրորդի : Բազումք ի նոցանէ քաջացան եւ կամ յասպարէզս մարտից անկան յառաջին ամս անդ մերումս դարու : Եւ զի գմերոցն ժամանակակցաց եւեթ արարից յիշատակութիւն, մի յայնցանէ եզօրավարն Մատաթեան, զորմէ ի վեր անդր ասացի . արքայազնն Երկայնաբազուկ Արդուրեանց՝ հրամանատար գաւառին Տաղստանի, որ քաջածանօթ է տեղեկագրութեան յաղագս որ ընդ Կովկասայինսն պատերազմաց. զօրավարքն Բեհրուտեանց, Ռուպելեան, Բագրատիոն-Մուխրանսքի, որք հանդիսացան ի մարտս ընդդէմ Տաճկաց ի հերուն յամսեանն ղեկտեմբերի ի գաւառին Ախլցխայ :

Եւ զի անկողմնասերք իցեմք ի նկարագրի աստ հայկազանցն բարուց, հարկ է մատնցոյց առնել եւ զկեղտ ինչ որ մեծապէս արատէ գնոսին : Այն իսկ է ոգի նախանձու եւ հակառակութեան որ հերձիս յազգն արկանէ, եւ որպէս երբեմն փութացոյց զկործանումն նորին եւ զգրումն, եւ արդ եւս ի պակասել քաղաքականին ի շխանութեան ի խնդիրս կրօնականացն իմաստից ի վեր երեւի : Կաթողիկէն եւ տարաձայնք, միոյ աշխարհի սերունդք հարազատք, գոռան ընդդէմ իրերաց աղետալի բշխմութեամբ, եւ բազում այն է զի անձամբ յանձինս ձգեալ կուտեն զհարստահարութիւն եւ զհալածանս եւ զմահ : Նոքին իսկ կաթողիկէն երկպառակեալք, են որք զազգայինն պինդ ունին ժամակարգութիւն եւ զծեսս, եւ են որք լատինականացն հետամուտք են արարողութեանց : Համբաւ մաքառելոյ երկուցս այսոցիկ կուսակցութեանց հնչեաց ի հերուն եւ յերոպական օրագիրս, եւ արոռն սուրբ խափան ղնել վիճիցն կամեցեալ՝ հարկ համարեցաւ դատաւարաւ առնել երկուս ի տետրակացն երկուստեք հրատարակելոց ընդդէմ իրերաց, իբրու *զրուածս զրպարտանաց յառաջնում կարգի*¹ : Իցէ քէ կոնդակն տուեալ

illustres familles arméniennes, que recommandaient leurs talents militaires, ont pris rang à la tête de ses armées, et lui ont rendu de grands services dans les guerres qu'elle a soutenues en Europe et en Asie, surtout depuis Catherine II. Plusieurs d'entre eux se sont distingués ou ont trouvé la mort sur les champs de bataille où ont paru les troupes russes dans les premières années du siècle. Pour ne parler ici que de nos contemporains immédiats, je rappellerai le nom du général Madathof, que j'ai déjà cité, celui du prince Argoutinsky-Dolgorouky, aujourd'hui commandant de la province du Daghestan, connu par les bulletins de la guerre contre les montagnards du Caucase, ceux des généraux Béboutof, Orbélian, Bagration-Moukhransky, qui ont figuré dans les combats livrés en décembre dernier contre les Turks, dans la province d'Akhalsikhe.

Pour être impartial dans cette appréciation du caractère arménien, je dois noter un vice qui le dépare singulièrement. C'est cet esprit de jalousie et de discorde qui divise la nation, et qui, après avoir été une des causes les plus actives de sa ruine et de sa dispersion, se reproduit, maintenant qu'elle n'a plus d'existence politique, dans la sphère des idées religieuses. Les catholiques et les dissidents forment deux camps séparés, souvent ennemis, déplorable animosité entre enfants d'une même patrie, qui a eu pour conséquences d'attirer plus d'une fois sur eux les avanies, les persécutions et la mort. Les catholiques eux-mêmes se sont scindés en deux partis, les uns attachés à leur liturgie et à leur rite particuliers, les autres dévoués à la liturgie et au rite latins. Le bruit des querelles des deux partis retentissait naguère jusque dans les journaux européens, et le saint-siège, pour y mettre un terme, s'est vu forcé de condamner deux des brochures lancées de part et d'autre, comme *écrits calomnieux au premier chef*¹. Espérons que le bref que vient d'adresser le souverain pontife à la nation arménienne ramènera définitivement la paix et l'union

¹ Ղճիրք ժողովոյն արգելեալ գրեւոր տուեալք ի 5 եւ ի 6 սեպտեմբերի 1853 :

« Յայտ իսկ է որոց մտադիրքն իցեն անցից ազգիս Հայոց

¹ Décrets de la congrégation de l'index des 5 et 6 septembre 1853.

« Ceux qui sont au courant des événements qui se sont pro-

ի մեծե քահանայապետին առ ազգն Հայոց՝ ամցի
ի հոռվմեականսն զխաղաղութիւն եւ զմիաբա-
նութիւն հաստատուն, ¹ եւ հաշտարարն բարբառ
լսելի լիցի յԱրեւելս * :

(Մնացորդն յառաջիկայս :)

յամսս յայտնիկ, զի մի ի գրեաւորեան զատապարտելոց
ի ժողովոյն է իտալականս պարսառազիր Մխիթարեանց սրբոյն
Հազարոյ՝ յօրինեալ ի յատինասեր քահանայից ոմանց, եւ
միան նոյնպէս իտալերէն ջատագովորին իմն Մխիթարեանց
եւ պարսառ ոստիաց նոցին : Իսկ զբարտառական « առաջնոյ
կարգի » յայն սակս բոսին կոչեցեալ՝ իբր զի յերկոսին եւս,
զէր անուղակի, ի Հոռվմ ձգին բշնամանքն եւ ի պաշտօնեայս
նորին : »

(Ծանօթութիւն բարգմանչին.)

* Մինչդեռ ի տալազորեան եր հատուածս այս՝ եհաս ի ձեռս
մեր ուսմանքն բարգմանութիւն տրին այսպիսի ունեւոր մակա-
զիր. « Հայկազունք յամին 1834, շարագրեալ ի Պ. Տիւրքեայ,
« զոր բարգմանեալ ի գաղղիականէն՝ եւ յտեղուած նոր ի նոյն
« յարեցին Ա. Նաղուոնի եւ Ա. Պերժէ, ի Տիֆլիս, 1834 : »
Ձեռատարմութեան այս բարգմանութեան զայս ետեր հարկ
համարիմք ծանուցանել զի ուրեք ուրեք նշմարեցաք խոտո-
րոմն ոչ սակաւ յիմաստից բնագրին, քէ եւ կարի իսկ փափուկ
լսելեաց ոչ ինչ խտուցիչ էին իմաստքն. ե ուրեք եւս՝ զի
կամակար մտօք բոսի լեալ խոտորոմնն եւ ոչ յանգեսս. շատ
զրեցի քառամկանս այս զոգցես բարգմանութիւն վերջնոյս մերոյ
հատուածի ըստ ուսս բարգմանութեանն. « Սակայն արդարու-
» րինս պահանջէ նշանակել ի կնիք հայկականացն բարուց
« ծանր ինչ ակտաւորութիւն, այն իսկ է նախանձ եւ ոգի հա-
« կառակութեան եւ անմիաբանութեան, որ երբեմն պատճառս
« ետ կործանելոյ ազգին, եւ այժմ դարձեալ ի վեր երեւեցաւ
« յցատարիկի կրօնական իմացուածոց : Կարողիկքն եւ Գրի-
« գորեանք՝ զոգցես ժողովորդք երկուս եւ անշատեայք յիբե-
« ռաց, մեծաւ մասամբ բշնամիք միմեանց, յորմէ բազում ան-
« գամ յոտաշ եկին աղետք զանազանք : Այլ եւ կարողիկքն եւս
« յերկուսս պառակտեցան. ոմանք առանձինն ժամակարգու-
« րին ունին եւ արարողութիւնս, եւ այլք ընդունին գծամա-
« կարգութիւն եւ զարարողութիւնս Լատինացոց : Անմիա-
« բանութիւն երկուցսս այսոցիկ դաւանութեանց հրապարակա-
« զոյժ եւս եղեւ յորագիրս եւրոպացոց, եւ Պապն՝ կամեցեաւ
« վախճան այնմ առնել՝ հարկեցաւ նզովս զնել ի վերայ տե-
« տրակաց երկուց, յորս երկուստեք պարսառք էին հակառակ
« իրերաց : Յանկալի յոյժ է զի բարբառ խաղաղութեան յանուն
« Քրիստոսի լսելի լիցի ի Հայաստան եւ ի հաշտութիւն եւ ի
« միաբանութիւն ամցի զորդիս նորին յարեւելս : » Յօրինակէ
« աստի եւ յայլոց ոչ սակաւ տեղեաց ի միտ առնուլ է զի
բարգմանիչքն երկուքին անգեալք են առհասարակ այժմոս ան-
ցից մերագնեացս, քերեսս փոքր մի եւ համեմատութեան ուսս
եւ գաղղիացի լեզուաց : Իսկ քէ հայերէն բարբառոյս բնաւ
ամենեւին չեն հմուտ՝ շատ համարիմք յիշատակել զբառս ինչ
հայկականս (որի բնագրին Պ. Տիւրքիկի գաղղիականօքն զրոշ-
մեալ են տառիք) հայերէնագիր եւս եղեալս ի ուսս բարգ-
մանչացն այսպէս. *կաղաղօղան-եօղով* (Բաղաբական ժողով),
ինժիժի (Ինձիճեան), *պուլանտիան տիղաղ* (Բիւզանդեան դի-
տակ), *արշարունիան էնգէլտիւթիւն* (Արշարունեան ընկերու-
րին), *հայեստան* (Հայաստան), *տանկարան վերձանուտեան*
Թանգարան վերձանութեան), եւ այլն :

parmi les catholiques, et que cet appel à la conci-
liation sera entendu en Orient *.

(La suite au prochain numéro.)

duits dans ces dernières années au sein de la nation armé-
nienne, n'ignorent pas sans doute qu'un des écrits condamnés
par la congrégation, est le libelle italien dirigé contre les
Mekhitaristes de Saint-Lazare, œuvre de quelques prêtres
latinisants; et l'autre une brochure, écrite également en ita-
lien, contenant une apologie des Mekhitaristes et des récri-
minations contre leurs adversaires. Quant à l'expression :
calomnieux au premier chef, ces écrits semblent être ainsi
qualifiés parce que tous les deux attaquent, plus ou moins di-
rectement, la cour de Rome ou ses ministres. »

(Note du traducteur.)

* Nous venons de recevoir une traduction russe de tout cet
article de M. Dulaurier, intitulé : *Les Arméniens en 1834, par*
M. Dulaurier, traduit du français avec un appendice par
A. Nagourny et A. Berger; Tiflis, 1834. Nous croyons devoir
observer, quant au mérite de cette traduction, qu'elle s'éloigne,
d'une manière notable, du texte en certains endroits dont la sus-
ceptibilité la plus ombrageuse ne pourrait s'offenser; mais il
nous semble que quelquefois cette divergence a été prémédi-
tée. Il nous suffira de traduire de nouveau et avec exactitude
du russe le dernier paragraphe de notre article : « Cepen-
« dant la justice exige de noter dans le caractère des Ar-
« ménien un vice important : c'est la jalousie, l'esprit de
« contradiction et de discorde, qui a été jadis la cause de la
« décadence nationale, et qui se reproduit maintenant dans la
« sphère des idées religieuses. Les catholiques et les grégo-
« riens forment à peu près deux populations distinctes, sou-
« vent ennemies; ce qui plus d'une fois a eu pour conséquen-
« ces une suite de malheurs. Les catholiques eux-mêmes se sont
« scindés en deux parties : les uns possèdent leur liturgie et
« leurs rites particuliers, tandis que les autres adoptent la li-
« turgie et les rites latins. La discorde de ces deux partis
« fut même publiée par les journaux européens, et le Pape,
« désirant y mettre un terme, s'est vu forcé de condamner deux
« brochures contenant des injures de part et d'autre. Il est
« à désirer vivement qu'une parole de paix au nom du Christ
« retentisse en Arménie, pour ramener à la conciliation et la
« réunion ces fils de l'Orient. » On voit par ce passage, aussi
bien que par plusieurs autres, que les deux interprètes sont
loin de connaître les événements actuels de l'Arménie; ils ne
sont pas même peut-être assez forts dans la connaissance ré-
ciproque de la langue russe et de la langue française. Quant
à l'arménien, il est positif qu'ils ne le connaissent pas du tout;
nous nous contentons de citer certains mots arméniens (figu-
rés dans le texte de M. Dulaurier en caractères français) que
ces traducteurs ont répétés en caractères arméniens : tels que
կաղաղօղան-եօղով (*gaghagoghyan-yoghov*), *ինժիժի* (*indchid-
chi*), *պուլանտիան տիղաղ* (*bouzandian ditagh*), *արշարու-
նիան էնգէլտիւթիւն* (*archarounian enkéroutioun*), *հայեստան*
(*hayesdan*), *տանկարան վերձանուտեան* (*dangaran verdsan-
noudian*), etc.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կամ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐԲ ԸՆՏՐԱՆԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼԲ

Հանդերձ գաղղիարեն բարգմանութեամբ ¹ :

Պատմագրութեանց մեջ կարգ մը դնելու համար բնական կերեւոյթով՝ Հայաստանի տիրող այլ եւ այլ իշխանութեանց ժամանակներուն նայիլ, որ եւն նախ՝ Հայկազանց իշխանութիւնը, որ Ասորեստանեայց ինքնակալութեան հետ մեկտեղ կըսկսի, ու կը վերջանայ Վանայ որդւոյն Վահէի մահուամբ որ ժամանակակից էր Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ. այս իշխանութեան տեսնեն մնացածը բազաւորաց ցանկ մըն է միայն եւ քանի մը մուր ու անտոյգ աւանդութիւններ : Երկրորդ, Արշակունեաց իշխանութիւնը, երկրորդ դարուն կեսին (նախ քան Գրիստոս) մինչեւ հինգերորդ դարուն կեսը : Երրորդ, Բագրատունեաց իշխանութիւնը, իններորդ դարուն վերջերէն մինչեւ մետասաներորդին կեսերը. եւ չորրորդ՝ Ռուբինեանցը որ մետասաներորդ դարուն վերջի տարիներէն մինչեւ չորեքասաներորդին վերջերը քչեց : Բայց այս չորս իշխանութիւններն անընդհատ կերպով չեն յաջորդեր իրարու, այլ քիչ շատ միջոցներ կընգնեն. բոլոր Հայոց մատենագրութեան ծնանելէն շատ առաջ կըսկսին, ու անոր նորէն ծաղկելէն առաջ կը վերջանան :

Ուստի յառ. բռնեցաւ մեզի այնպիսի կարգ մը բռնել որ համեմատ ըլլայ Հայաստանի վրայ ետեւէ ետեւ անուամբ կամ իրօք տիրապետող օտար ազգաց յաջորդութեանը : Այսու բաժանմամբ կրնանք եւրոպացւոց մեջ աւելի սովորական եղած ու ծանօթ անուններ գործածել, եւ հինգ ժամանակի մեջ ամփոփել ըստ կարի բոլոր մեր պատմագիրները : Առաջինն է Սասանեանց ժամանակը; Հայոց մատենագրութեան սկզբնաւորութենէն (Դ դարու սկիզբը) մինչեւ Սասանեանց տերութեան անկումը՝ Է դարուն սկիզբները. երկրորդը՝ Արաքսեանց ժամանակը՝ Է դարուն մեջտեղուանքէն մինչեւ մետասաներորդին կեսերը. երրորդը՝ Սելւոսեանց ժամանակը, ԺԱ դարուն ետքերէն մինչեւ երկուսասաներորդին վերջը. չորրորդը՝ Թաւրաթաց ժամանակը՝ ԺԲ դարուն սկիզբներէն մինչեւ հինգերորդին կեսերը. եւ հինգերորդը՝ Արդի ժամանակ, որ ԺԵ դարուն կեսէն մինչեւ մեր օրերը կըհասնի, եւ այն միջոցին Հայաստանը բաժնուած կըգտնուի Տաճկաց ու Պարսից մեջ. երեսուն տարիէ մը ի վեր այլ՝ այն երկուքին ու Ռուսաց տերութեան մեջ : Այս ալ ըսենք քէ մեր ցանկին մեջ այն գրուածքները միայն կան որ կըցեր ենք մեռք բերել ու քննել :

ԺԱՄԱՆԱԿ ՍՍԱՆԵԱՆԵԱՆՑ.

Ագաթանգեղոս, ատենադպիր Տրդատայ արքայի, Պատմութիւն բազաւորութեան Տրդատայ եւ քարոզութեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի :

¹ Տես Մարտ, էջ 73 :

BIBLIOTHEQUE HISTORIQUE ARMÉNIENNE

ou

CHOIX DES HISTORIENS ARMÉNIENS,

Traduits en français ¹.

Pour classer dans un ordre chronologique ces historiens, il semblerait tout naturel de prendre pour base la suite des dynasties qui ont gouverné l'Arménie : 1° la dynastie de Haïg, dont les origines ont été reportées à celles de l'empire assyrien et qui finit, en la personne de Vahè, fils de Van, contemporain d'Alexandre de Macédoine, dynastie dont il ne nous reste qu'une longue liste de souverains et quelques traditions obscures ou légendaires; 2° les Arsacides, depuis le milieu du IIe siècle avant Jésus-Christ jusqu'à la première moitié du Ve de notre ère; 3° les Bagratides, depuis la fin du IXe siècle jusque vers le milieu du XIe; et 4° les Roupéniens, dont la durée s'étend des dernières années du XIe siècle jusque dans la seconde moitié du XIVe. Mais ces quatre dynasties ne sont pas continues; elles laissent entre elles un espace plus ou moins long; enfin, elles précèdent de beaucoup la naissance de la littérature arménienne et s'arrêtent avant l'époque où elle a jeté encore de l'éclat.

Il nous a semblé préférable d'établir notre classification d'après la succession des pouvoirs étrangers qui ont exercé sur l'Arménie une domination nominale ou réelle et une prépondérance marquée. Ces divisions nous fourniront des dénominations plus usuelles et que les travaux des orientalistes ont déjà consacrées, et cinq périodes dans lesquelles nous circonscrivons nos auteurs aussi approximativement que possible : 1° période sassanide, à partir des premières origines de la littérature arménienne, au commencement du IVe siècle, jusqu'à l'extinction de la dynastie de Sassan dans la première moitié du VIIe siècle; 2° période arabe, à partir de quelques années avant la seconde moitié du VIIe siècle jusqu'au milieu du XIe; 3° période seldjoukide, depuis la seconde moitié du XIe siècle jusque vers la fin du XIIe; 4° période mongole, depuis la première moitié du XIIIe siècle jusque vers le milieu du XVe; et 5° période moderne, depuis le milieu du XVe siècle jusqu'à nos jours, pendant laquelle l'Arménie est partagée entre la Turquie et la Perse, et depuis une trentaine d'années entre ces deux puissances et la Russie. Nous ferons observer que notre liste ne comprend que les ouvrages qu'il nous a été possible de nous procurer et que nous avons personnellement étudiés.

PÉRIODE SASSANIDE.

Agathange, secrétaire du roi Tiridate, Histoire du règne de ce prince et de la prédication de saint Grégoire l'illuminateur.

¹ Voir le numéro de mars, page 73.

Զենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ, հանդերձ շարայարութեամբ Յովհաննու Մամիկոնեան :

Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ 590 :

Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ 441 :

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ 485 :

Նշիշէ, Պատմութիւն պատերազմին Վարդանանց ընդդէմ Յագկերտի Բ, արքային Պարսից :

Մեսրոպ Էրեց, Պատմութիւն սրբոյ հայրապետին Ներսէսի Մեծի¹ :

ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՐԱԲԱՅԻՈՅ.

Սեբէոս, Պատմութիւն պատերազմացն Հերակլի ընդդէմ Պարսից եւ նախկին արշաւանացն Արաբացոց :

Լեւոնդ Էրեց, Պատմութիւն յարձակման Արաբացոց ի Հայս :

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ադուանից :

Յովհաննէս Կարողիկոս, Պատմութիւն Հայոց :
Ստեփանոս Ասողիկ, Համաշխարհական Պատմութիւն :

Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն նախարարական տոհմին Արծրունեաց :

Ուխրանէս Նդեացի, Պատմութիւն բաժանման Վրաց եւ Հայոց :

ԺԱՄԱՆԱԿ ՍԵԼՃՈՒԿԵԱՆՅ.

Մառքեոս Ուռնայեցի, Պատմութիւն Հայոց, հանդերձ շարայարութեամբ Գրիգորի Էրիցոս :

Ներսէս Կլայեցի, որ եւ Շնորհալի, Վիպասանութիւն, եւ Ողբ ի վերայ առմանն Նդեպոյ ի Զանգի արաբեկէն :

Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն եւ Քրոնիկոն կանոնք :

Արիստակէս Լաստիվերցի, Պատմութիւն առաջին արշաւանացն Սելճուքեան Տանկաց ի Հայս :

Գրիգոս Կարողիկոս՝ Տղայ, Ողբ ի վերայ առման Նրուսարէմի ի Սալանաղիէն :

Պատմութիւն Վրաց շարայարեալ ի ձեռն պէսպէս պատմագրաց :

ԺԱՄԱՆԱԿ ԹԱԹԱՐԱՅ.

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց :

Վարդան վարդապետ, Համաշխարհական Պատմութիւն :

Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագիր պատմութիւն² :

Zénob de Klag, Histoire du pays de Darôn, avec la continuation de Jean Mamigonien.

Faustus de Byzance, Histoire d'Arménie jusqu'en 390.

Moyse de Khoren, Histoire d'Arménie jusqu'en 441.

Lazare de Parbe, Histoire d'Arménie jusqu'en 485.

Élisée, Histoire de la guerre de Vartan et de ses compagnons contre Iezdedjerd II, roi de Perse.

Mesrob le prêtre, Histoire du patriarche saint Nersès le Grand¹.

PÉRIODE ARABE.

Sébéos, Histoire des campagnes d'Héraclius contre la Perse et des premières expéditions des Arabes.

Léonce le prêtre, Histoire des invasions des Arabes en Arménie.

Moyse Galangadouatsi, Histoire de la contrée des Aghouans ou Albanie.

Jean Catholicos, Histoire d'Arménie.

Étienne Assoghig, Histoire universelle.

Thomas Ardzrouni, Histoire de la maison satrapale des Ardzrounis.

Oukhthanès d'Édesse, Histoire de la séparation religieuse des Géorgiens d'avec les Arméniens.

PÉRIODE SELDJOUKIDE.

Matthieu d'Édesse, Histoire d'Arménie, avec la continuation, par Grégoire le prêtre.

Le patriarche Nersès le Gracieux, Histoire rimée d'Arménie et Élégie sur la prise d'Édesse par l'atabeg Emad-Eddin-Zangui.

Samuel d'Ani, Chronographie et Tables chronologiques.

Arisdaguès Lasdiverdtzi, Histoire des premières invasions des Turks seldjoukides en Arménie.

Le patriarche Grégoire Degha, Élégie historique sur la prise de Jérusalem par Saladin.

Histoire de Géorgie continuée par différents auteurs.

PÉRIODE MONGOLE.

Guiragos de Kandzag, Histoire d'Arménie.

Vartan, Histoire universelle.

Michel le Syrien, Chronique².

¹ Մեսրոպ՝ պատմութեանը նիւթին հայելով՝ ե դարուն մեջ կիչնայ, իսկ իր ապրած դարուն հայելով՝ տասներորդին մեջ :

² Թեպէտ եւ Միխայէլը ասորի ե ազգաւ եւ լեզուաւ, բայց որովհետեւ հիմա իր գրութեանը հայերէն բարձրագոյնութիւնը միայն կը զանուի, իրատունք ունինք անշուշտ մեր պատմագրաց կարգը դասելու գինքն ալ :

¹ Mesrob appartient au ve siècle par le sujet qu'il a traité, et au xe par l'âge où il vécut.

² Quoique Michel soit Syrien et de nation et par la langue dans laquelle il a écrit, cependant, comme son livre n'existe plus maintenant que dans la traduction arménienne, il doit nous être permis de le revendiquer parmi nos historiens.

Մադարիա Աբելայ, Պատմութիւն յարձակման Թաքարացի Հայս եւ ի Վիրս :

Վանքամ Բաբուն Եղեացի, ատենադպիր Լեւոնի Գոռնիւնեան արքայի, Պատմութիւն իշխանաց եւ բագաւորացն Կիլիկիոյ, ոտանաւոր բանի :

Անանուն շարայարողն Ժամանակագրութեան Սամուէլի Անեցոյ :

Մխիթար Այրիվանցի, Ժամանակագրութիւն :

Ստեփանոս Ոռայելեանց, Պատմութիւն Սիսական տոհմին կամ նախարարութեանն Սիւնեաց :

Թովմա Մեծովեցի, Պատմութիւն արշաւանին Լանկ-բամուրի ի Հայս, եւ բագաւորութեան որդւոյն նորին Շահրուխի :

Սմբատ Գունդստապ, Պատմութիւն բագաւորացն Կիլիկիոյ մինչեւ ցԼեւոն Գ :

ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ.

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Պարսից յառաջին յիսուն տմա Եօթնետասներորդի դարուն :

Հ. Միքայել Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 1784 :

Հ. Եփրեմ Չաղբճեան, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 1850 :

Հ. Յովսէփ Գաբրըճեան, Պատմութիւն Հայոց (Տիեզերական Պատմութեանը մեջ) :

Այս այլ եւ այլ պատմիչները գաղղիարեն բարգմանութեամբ հանդէսն հրատարակելու ստեն՝ ժամանակագրական կարգին չենք կապուիր, այլ առաջ եւ գրելաւորապէս անոնց մէջ կըգարնենք որ դեռ տպուած կամ բարգմանուած չեն : Եւ նախ կըհրատարակենք Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողիկ կամ Ասողիկ կոչեցիւ պատմագրութիւնը, որ մեծ յարգ ունի հմտութեանը, ժամանակագրական ճշդութեանը, կարգաւորութեանն ու յստակ ոճոյն համար : Իր պատմութիւնը երեք գիրք բաժնուած է. առաջինը համառօտութիւն է ընդհանուր պատմութեան ի ստեղծմանէ աշխարհի մինչեւ Տրդատայ արշակունի բագաւորին դարձը. երկրորդին մեջ գրուած է Հայոց պատմութիւնը՝ Տրդատայ յաջորդաց ու պարսիկ մարգպանաց եւ յոյն ու արաբացի կուսակալաց ստենք որ Արշակունեաց ազգին սպառնէին ետքը Հայաստանի տիրեցին. երրորդը Բագրատունեաց իշխանութեանն կըսկսի, եւ կըվերջանայ Գագկայ առաջնոյ բագաւորութեան հնգետասաներորդ տարին, այսինքն Հայոց մեծ բուականին ՆՆԻ տարին (որ է 1008ին մարտի 19էն, 1009 մարտի 18) : Այս երրորդ մասը՝ յորում պատմագրին օրերը պատահած դէպքերն ալ կըպատմուին՝ առաջիններէն ընդարձակ է : Մեր բարգմանութեանը համար երկու ձեռագիր ունինք որ շատ հաւանական է քե Ասողկայ ուրիշ մինչեւ հիմա գիտցուած օրինակներուն պէս՝ մի եւ նոյն բնագրէ գաղափարուած են, քակտ եւ մեկը բան գմեկալը անշի կատարեալ է :

Յանկին մեջի միւս պատմագրութեանց համար՝

Malachie le moine, Histoire des Mongols en Arménie et en Géorgie.

Vahram d'Édesse, secrétaire du roi roupénien Léon III, Chronique rimée des princes et souverains de Cilicie.

Le continuateur anonyme des Tables chronologiques de Samuel d'Ani.

Mekhithar d'Aïrivank, Chronographie.

Étienne Orbélian, Histoire de la maison satrapale de Sissagan et de la province de Siounik.

Thomas de Medzop, Histoire des invasions de Timour en Arménie, et du règne de son fils Schah-Roukh.

Le connétable Sempad, Histoire des rois de Cilicie jusqu'à Léon IV inclusivement.

PÉRIODE MODERNE.

Arakel de Tauris, Histoire d'Arménie et de Perse pendant la première moitié du XVIIe siècle.

Michel Tchamitch, Histoire d'Arménie depuis l'origine jusqu'en 1784.

Le R. P. Ephrem Tchakedjian, Histoire d'Arménie continuée jusqu'en 1850.

Le R. P. Joseph Caterdjian, Histoire d'Arménie, insérée dans son Histoire universelle.

Sans nous astreindre à suivre rigoureusement l'ordre chronologique, en reproduisant dans notre langue en entier ou par fragments ces divers écrivains, nous nous attacherons d'abord et principalement à ceux qui sont encore inédits ou non traduits. Celui que nous donnerons en premier lieu, Étienne Assoghig ou Assognig, de Darôn, est un des plus estimés pour son érudition, son exactitude chronologique, le soin qu'il a mis à assigner à chaque événement sa date, l'ordre et la clarté de sa narration. Son ouvrage est divisé en trois livres : le premier est un précis de l'histoire universelle, depuis la création du monde jusqu'à la conversion du roi arsacide Tiridate ; le second expose l'histoire de l'Arménie sous les successeurs de ce prince et sous les gouverneurs perses, grecs ou arabes, qui administrèrent ce pays, après l'extinction des Arsacides ; le troisième s'ouvre à l'inauguration de la dynastie des Bagratides, et finit à la quinzième année du règne du sixième de ces souverains, Kakig Ier, en 457 de la grande ère arménienne (19 mars 1008 — 18 mars 1009). Cette troisième partie, qui contient le récit des événements survenus du vivant de l'auteur, est la plus considérable. Pour faire notre traduction, nous nous sommes aidés de deux manuscrits calqués, très-probablement, comme tous les exemplaires d'Assoghig connus jusqu'ici, sur un même original, mais dont l'un cependant est plus complet que l'autre.

Pour le reste de notre liste, nous avons les excellentes

Սասանեանց ժամանակի պատմիչներէն ունինք Վե-
նետոյ Միսթրարեան Հարց զեղեցիկ տպագրութիւն-
ները, անոնց հետ ալ Սեդուգեանց ժամանակին պատ-
մագիր Արիստակէս Լատիվերացին. ունինք նաեւ
Յովհաննոս Կաթողիկոսի Երկու տպագրութիւնները,
մէկը սուրբ Յակոբայ վանքը տպուած յերուսաղէմ, Էս-
միւսը ի Մոսքուա՝ Պարոն Էմինին խնամօքը. Սեբեոսի
ու թովմա Արծրունիին տպագրութիւններն որ դեռ
նոր հրատարակուեցան ի Կոստանդնուպօլիս, Էս
Առաքելի պատմագրութիւնը որ Ոսկան վարդապետը
տպած է յԱմսդերտամ. անոնցմէ զատ՝ շատ մը մեռա-
ցիւրներ որ Էջմիածնէն, Տփլիսէն, Մոսքուայէն,
Փէրրպուրկէն, Վենետիկէն ու Վեննայէն եկած են :

Այս մեր բարգմանութեանց մէկ մասը արդէն յն-
ցած ըլլալուն պատճառաւ՝ կարելի պիտի ըլլայ հետ
զինտէ հրատարակել զանոնք՝ առանց շատ ուշա-
ցնելու :

Այսպիսի Երեւելի առաջարկութիւն մը գլուխ հանե-
լու չէինք կրնար յուսալ՝ երբ առած ջրլայիւր Զ. Գա-
բրիէլ Այվազովսի վարդապետին խոստումն ու մեռ-
տութիւնը, որ բնագիրները հրատարակելու հոգը
վրան առած է՝ երբ այն քաջայերութիւններն որ աս-
դիկս անդիկէն խնդրած ենք՝ բաւական ըլլան հրատա-
րակմունքը ընելու :

Հայկական դրամագիտութեան վրայ հրատարակած
գրութիւններով ու կիլիկիոյ մէջ ըրած ուսումնական
հանապարհորդութեամբը անուանի Երիտասարդը Պ.
Վիկտոր Լանկլուա, յանձն առաւ որ ինքը հրատա-
րակէ ուրիշներէն բազաւորաց դաշնագիրներն ու
հրովարտականքը բովանդակող հատորը :

Յոյս ունինք որ այս մեր մեռնարկութեան հաւանին
ոչ միայն արեւելագետք, այլ Էս ընդհանրապէս այն
ամենայն անձինք որ պատմական տեղեկութեանց վրայ
սեր ունին : Եւ յիշատի. Հայոց պատմիչները հին
ատեն ու միշին դարու ժամանակները մեծամեծ գոր-
ծեր տեսնող ազգաց ամենուն վրայ ալ կըխօսին, այս-
ինքն Յունաց, Հռովմայեաց, Պարսեաց Էս Պարսից,
Արաբացոց, Թուրքաց Էս Թաւրքաց, Էս Լատինացոց
կամ Արեւմտեայց : Անոնց պատմածներէն տեղեկութիւն
կրնայ առնուիլ նաեւ նոյն իսկ Դադղիացոց պատ-
մութեան համար, վասն զի խաչակրաց գործոցը վրայ
նոր յոյս մը կուտան անոնք : Դարձեալ այն պատմա-
գրութիւնները կըխօսին Քրիստոսի բուսականին առա-
ջին դարերուն մէջ Սեւ ծովուն ու Կասպից ծովուն
հիւսիսային կողմերը բնակող ժողովրդոց վրայ, որով
շատ պատուական զիտելիքներ կընծայեն Եւրոպայի
արեւելեան կողմերը յարձըկող ու մինչեւ հիմա հոն
բնակած ազգաց վրայ :

Մեր առաջարկութիւնը մտերմաբար հաղորդեցինք
շատ մը գաղղիացի Էս օտարագրի գիտուններու. ա-
մենքն ալ ուրախութեամբ հաւնեցան Էս իրենց ստորա-
գրութիւնը խոստանալով քաջալերեցին զմեզ :

Հայոց հոյակապ ազգատոհմներէն մէկուն Երկու
անձինքը՝ որ արդէն մեծամեծ Էս օգտակար բարիքներ
ըրած են իրենց ազգին, Վսեմափայլ Յովհաննէս Էս

éditions des historiens de la période sassanide et celle
d'Arisdaguès Lasdiverdtzi, qui est de la période seldjou-
kide, données par les RR. PP. Mekhitharistes de Venise ;
les deux éditions de Jean Catholikos, publiées, l'une au
couvent de Saint-Jacques, à Jérusalem, et l'autre, à Mos-
cou, par M. Emin ; les éditions de Sebéos et de Thomas
Ardzrouni, qui ont vu le jour récemment à Constan-
tinople, et celle d'Arakel, imprimée par les soins de
l'évêque Osgan, à Amsterdam ; enfin, une collection de
manuscrits provenant d'Edchmiadzin, Tiflis, Moscou,
Saint-Petersbourg, Venise et Vienne.

Une bonne partie de nos traductions étant achevée, il
sera possible de les faire paraître successivement à des
intervalles assez rapprochés.

Nous n'aurions point conçu l'espoir de mener à bonne
fin un projet aussi considérable que celui que nous an-
nonçons, si nous n'avions la promesse du concours du
R. P. Aivazovsky, auquel sera dévolu le soin d'éditer
les textes, si les encouragements auxquels nous faisons
appel sont suffisants pour nous permettre de les donner.

Un jeune voyageur, qui s'est aussi fait connaître par
ses travaux sur la numismatique arménienne, et par son
exploration de la Cilicie, M. Victor Langlois, s'est chargé
de publier le volume consacré aux chartes et diplômes
des rois roupéniens.

Nous nous flattons d'obtenir l'adhésion, non-seulement
des orientalistes, mais encore de toutes les personnes qui
prennent intérêt aux études historiques en général. En
effet, les chroniqueurs arméniens passent en revue la
plupart des nations qui ont joué le rôle le plus considé-
rable dans l'antiquité et au moyen âge, Grecs, Romains,
Parthes et Perses, Arabes, Turcs et Mongols, Latins ou
Occidentaux. Leurs indications peuvent être mises aussi
à profit pour notre propre histoire, par la lumière nou-
velle qu'elles répandent sur la part que prirent nos an-
cêtres aux croisades. Enfin, les renseignements que l'on
y trouve sur cet essaim de peuples qui, dans les premiers
siècles de notre ère, vivaient campés au nord de la mer
Noire et de la mer Caspienne, ne sont pas moins précieux
pour la connaissance des migrations qui ont envahi et
qui couvrent encore aujourd'hui l'Europe orientale.

Notre projet de publication, communiqué déjà confi-
dentiellement à plusieurs savants français et étrangers,
a été accueilli par eux avec une sympathie marquée et
par la promesse de leur souscription.

Deux membres de l'une des plus illustres familles ar-
méniennes, à qui leur nation est redevable de tant de
choses grandes et utiles, LL. Exc. MM. Jean et Chris-

Խաչատուր Լազարեանց՝ սենեկապետը կայսերն Ռուսաց Է. Երզրոմական խորհրդականը պետութեան, հանգան այս գործոյս առաջին հատորոյն տպագրութեանը ծախքին առատամեռութեամբ նպաստ ընել, Է. անով քաջալերել զմեզ որ ճանցցընենք Երոպացոց Հայաստանի յեզուն հարստացընող պատմական յիշատակները :

Մտերնիս դրած ենք որ Հայերը, այն փոքրիկ՝ բայց հանճարեղ ազգը, տաք աջքով կընային մեր ջանքին որով ի յոյս կընծայենք իրենց պատմական յիշատակարանները որ քիչ ճանցցուած են, Է. յորս ձարտար գրիչներ ի գիր անցուցեր են իրենց ծագումը, իրենց քաջաւորաց, հայրապետաց Է. քաջաց գործողութիւնները, իրենց նախնեաց ըրած յաղորդիւնները, ունեցած յաջողութիւնները, Է. գլխերէն անցած խեղճութիւններն ու դժբաղդութիւնները :

Արդեւ Արեւելիի բրիստոնեայ ազգերուն մէջ առաջին ըլլալով ուսումնասիրութեան ու քաղաքակրթութեան փափաքին կողմանէ, անշուշտ Երոպացի ազգաց պէս Հայերն ալ պիտի հասկընան քէ առաջին սորվելիքը այսօրուան օրս իրենց սեպհական պատմութիւնն է, Է. քէ հրջափ հարկաւոր է որ փութան իրենց վաղեմի նախնեաց այս պատմական մնացորդները ժամանակին աւերմունքներէն ազատ պահելու :

Տպագրութեան կողմանէ մեր գործոյն հրատարակումը անշուք բայց վայելուչ պիտի ըլլայ : Բոլորը մէկէն քանի մը ուրաժայ հատոր գրքեր պիտի ձեւանան, իւրաքանչիւրին մէջ մէյմէկ գործ կամ աւելի, Է. ուզողը կարենայ պիտի բոլորը կամ ընտրածը միայն առնուլ : Առաջին հատորոյն հետ (որ Հայոց ժամանակագրութեան վրայ է) կը հանենք նաեւ փորձի օրինակ մը Է. ստորագրութեան յայտարարութիւն :

ԵՂ. ՏԵՒԼԱՌԻԷ :

tophe, comtes de Lazareff, chambellans de S. M. l'empereur de Russie, et conseillers d'État actuel, ont bien voulu s'engager à contribuer aux frais d'impression de notre premier volume, avec une munificence que nous nous faisons un devoir de proclamer ici avec l'expression de notre reconnaissance.

Nous sommes convaincus que les Arméniens, cette petite, mais intelligente nation, ne resteront point indifférents à nos efforts pour mettre en lumière leurs monuments historiques, monuments encore si peu connus et où des mains souvent habiles ont inscrit leurs origines, les faits et gestes de leurs souverains, de leurs patriarches et de leurs grands hommes, et les vicissitudes de triomphe et de prospérité, d'abaissement et d'infortune qu'ont traversés leurs pères.

Placés à la tête des peuples chrétiens de l'Orient par leur amour du progrès et leurs lumières, ils comprendront, à l'imitation des nations européennes, que la première étude pour eux doit être celle de leur propre histoire, et l'importance qu'il y a à sauver des ravages du temps ces précieux débris de leur primitive patrie.

Notre publication sera exécutée dans des conditions typographiques modestes, mais convenables. Elle ne dépassera pas un nombre restreint de volumes de format grand in-8°, comprenant chacun un ou plusieurs ouvrages, dont on sera libre de prendre la totalité ou une partie. Un prospectus indiquant le mode de souscription paraîtra en même temps que le premier volume, qui doit contenir le système chronologique arménien.

ED. DULAUBIER.

ԾԱՆՈԹՅՈՒՄՆ. — Թեպէտ Է. խոստացեր էինք այս բերքիս մէջ ղենել նաեւ Լեւոն վեցերորդին վիպասանութեան շարալրութիւնը, բայց նիւբերուն շատութենէն հարկադրեցանք Մալխի ամսաբերքին ձգելու զայն :

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Գ. ՀԻՐՄԻՈՒԶԵԱՆԻՆ ՆՈՐ ՄԷՆ ՏԵՏԲԱՆԸ :

Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան Վարժարանին անունով ցաւալից տետրակը ցաւագին սրտով կարդացող Հայկազունք բերես այս բերես ու միակ մխիթարութիւնը զգացեր էին որ ազգին այնպիսի խղիւսայրեալ մէկ վերքը պաղ աչքով կամ արհամարհոտ աչքով նայող օտարաց առջեւ չբացուեցաւ՝ օտար լեզուներով, այլ միայն հայերէն՝ ի տեղեկութիւն ճշմարտութեան եւ ի շինութիւն զայրակոյեալ մտաց համազգի եղբարց :

Ձեռն կարծեր այն յայտարարութիւնը գրողները՝ քե օր պիտի գայ որ Գ. Հիւրմիւզեանը յանգանք պիտի համարի իրենց նաեւ այն խոհակաւորութիւնը, ծաղր պիտի ընէ զիրենք, եւ պիտի գրգռէ որ ոչ միայն *գաղղիարէն*, այլ երէ հարկ ըլլայ՝ ուրիշ լեզուներով ալ յայտնուի բոլոր աշխարհիս առջեւ ամենայն ճշմարտութիւն :

Սամուէլի Մուրատայ Հայոց ազգին որբոցն ու աղքատացը կրթութեան համար բողած ստակը՝ Գ. Հիւրմիւզեան ինչ բանի որ գործածեց եւ քե ինչ կերպով, կես մը այն Յայտարարութենէն հասկըցած են ազգայինք, կես մըն ալ պիտի հասկընան՝ այսուհետեւ հրատարակուելու ապացոյցներէն : Հիմակունհիմա այս ալ կըտեսնեն ահա որ այն ստակին մէկ մասն ալ պիտի գործածէ եղեր Գ. Հիւրմիւզեանը իր գաղղիացի փաստաբանին ձեռքովը Սամուէլի Մուրատայ որդւոյն դէմ անհիմն ճամարտակութեամբ, ցած երգիծաբանութեամբ ու իմաստակ բացազանջութեամբ լեցուն տետրակներ հրատարակելու, եւ Հայոց ազգը ծանր ծանր խօսքերով նախասեղու :

Այն տետրակներուն մէկը ասկէ վեց ամիս առաջ էր, մեկայն ալ այս օրերս սկսաւ Փարիզու մէջ տեղ տեղ երեսնալ : Պ. Կիլմէն փաստաբանը ստորագրեր է այն գրուածքը այս տարի փետրուարի 25ին ի Փարիզ, Գ. Հիւրմիւզեանը մարտի 17ին ի Վենետիկ, տպուեր է Թենքըդիէնի տպարանը ի Փարիզ ապրիլի մէջ, եւ մեր ձեռքը ընկաւ դիպուածով ապրիլի 27ին, Մխիթարայ Աբբահօր վախճանած օրը... եւ այն օրն որ անցեալ

տարի Մխիթարայ յաջորդ Գ. Հիւրմիւզեանը զիւր բազմարդիւն եւ ալեգարդ Արոուակալը Դաղղիացւոց դատաւորներուն ատենը կըքաշէր՝ կերպով մը կանչուրուտելով անոնց առջեւն որ « Երէ չէր չարագործ այրն այն, ապա ոչ մատենաք զնա ձեզ : » Բաւ լիցի որ մենք Դաղղիոյ արդարակորով դատաւորները Պիղատոսի նմանցընենք. բայց անշուշտ ներելի է՝ անոնց օտարազգի ըլլալը միայն առնելով՝ ասանկ համաոտել այն հարցմունքներն որ ըրին Թեոդորեան վարդապետին. « Միքե եւ մեր Հայ իցեմք. ազգն քո եւ քահանայապետք մատենցին գրեց մեզ. զինչ գործ գործեալ է քո : »

Տետրակը, ինչպէս որ ըսինք, Սամուէլի Մուրատայ որդւոյն Աղայ Յովհաննէսին դէմ է՝ իբրեւ անոր գրուածքին պատասխան. ուստի եւ մեզի չիյնար այն տետրակին մէջի սխալները դուրս հանելու հոգը. մանաւանդ որ գիտենք քե քիչ ատենէն ուրիշ տեսարակ մը պիտի ելլէ՝ ոչ միայն Գ. Հիւրմիւզեանին ուզածին պէս գաղղիարէն, այլ եւ հայերէն եւ իտալերէն, որով պիտի իմացուի քե երկու կողմին ալ իրաւունքը սրճափ է :

Գուցէ աւելորդ էր ըսելը քե Գ. Հիւրմիւզեանը քե առաջին տետրակին եւ քե ասոր մէջ զՀ. Սարգիս վարդապետն ու անոր համախոհները յիշելու ատեն՝ *ապստամբ, խռովարար, Մուրատեան վարժարանին թշնամի*, եւ ուրիշ այսպիսի նախատինքներով կըպատուէ զանոնք : Բայց հարկ կըհամարինք զնեյ հոս այս նոր փրօցուող տետրակին այն հատուածը յորում ուրիշ գիտելիքներէ զատ՝ մասնաւոր կերպով մը կըփայլի Պ. Կիլմէնին տաղանդն ու Գ. Հիւրմիւզեանին հոգին.

« Գ. Հիւրմիւզեանին պարտքն էր, կըսէ, ասի-
« կայ (այսինքն Սամուէլի Մուրատայ ժառանգ-
« զացը դէմ կոխ բանալ ու անոնց հաշիւ չտալ).
« բայց իր երկայնմտութիւնը *բարեկամական ճամ-
« բանէրու* կըսպասէր. սակայն Պ. Յովհաննէս
« Մուրատին 1855ին մէջ պատահած *ապստամբու-
« թեան* գործքերուն մէջ մտնելը՝ այն ապստամ-

« բութեան ծանրութիւնն ալ աւելցուց, տեւողու-
« րիւնն ալ : Ուստի եւ հարկ եղաւ *զօրաւոր միջոց-*
« *հերու ձեռք գարնել*՝ քէ անոր եւ քէ միւս հակա-
« ռակորդներուն դէմ :

« Աստեք (այսինքն Հ. Սարգիսն ու իր համա-
« խոհները) իրենց ատենական դատապարտու-
« րենէն ետեւ՝ Գաղղիոյ հասարակութեանը առ-
« ջեւ լուծիւն պահեցին : Բայց ետեւէ են որ *վրէժ-*
« *խնդրութիւն ընէն* . ուստի *կաթողիկոսեան հակա-*
« *ռակորդներուն* հետ միաբանած (de concert avec
« les anti-catholiques) հայերէն պարսաւներ կը-
« գրեն ու կըտարածեն . աղէկ որ այն գրուածք-
« ներուն ձայնը *հեռաւոր տեղումք միայն*՝ կըլըս-
« լի, ան ալ անոնց միայն ականջը կըհասնի որ
« *Յշմամի էն բարեկարգութեան եւ օրինաւոր իշխանու-*
« *թեան* : Բայց յուսանք որ պատիժն իր կըգրտ-
« նան : »

Այս խօսքերուն մէջ եղած բարոյական, կրօնա-
կան եւ քաղաքական ամբաստանութեանց ծան-
րութիւնը կըբռնադատէ գմեզ դարձեալ ի պաշտ-
պանութիւն ճշմարտութեան որջափ որ կարելի է ;
առ ժամս համառօտ Յաւելուած մը հրատարակե-
լով անցած տարուան Յայտարարութեան, յորում
վերոգրեալ գուրցուածքին ինչ աստիճանի ճիշդ
ըլլալը փոքր ի շատէ իմացուի :

Իսկ որովհետեւ Հ. Սարգիսն ու իր համախոհ-
ները *ապստամբ* անունն ալ յարմար չեն տեսներ
իրենց, հարկադրուած են կարգաւ մը հրատարա-
կելու բոլոր այն նամակներն ու վաւերական
գրուածքները՝ որոնցմով ուզողը կարենայ դիւրաւ
հասկընալ քէ ո՞վ է ապստամբ յաստուածային եւ
ի մարդկային օրինաց . իրենք որ ջուղեցին գոր-
ծակից բլլայ կամ սեպուիչ մինչեւ վերջը Հիւրմիւ-
զեանց անիրաւ մատակարարութեանն ու ազգա-
կործան հնարքներուն, քէ անիկայ որ իրեն կըն-
քանջան առածի պէս կերեւնայ այն սարսափելի
խօսքը . ՕՐԷՏՄ ԱՐԳՄԱՐԻՓԵԱՆ՝ ԲՈՒՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄ
ԵՂԻՑԻ : Թէ որոնք են այն *զօրաւոր միջոցներն* որ
Գ. Հիւրմիւզեանը բանեցուց՝ Մուրատեան վար-
ժարանն ու իր միաբանութիւնը քանդելու համար :
Թէ ինչո՞ւ համար Հ. Սարգիսն ու համախոհները
Գաղղիոյ հասարակութեան առջեւ մինչեւ հիմա
լուծիւն պահեցին : Թէ որջափ սուտ է այն խօսքը
քէ ետեւէ են որ *վրէժխնդրութիւն ընէն* : Թէ յորում է
իրենց միաբանիչը *կաթողիկոսեան հակառակորդնե-*
րուն (այսինքն Գ. Հիւրմիւզեանին սովորական ոճո-
վը՝ *հերձուածող Հայոց*) հետ : Թէ ինչ կընշանակէ այն
խօսքն որ իրենց գրուածքներուն ձայնը *հեռաւոր*

տեղումք միայն կըլսուի . եւ քէ ինչ սոսկայի ամ-
բաստանութիւն է ըսելը քէ անոնք են միայն այն
գրուածքները կարդացողներն որ բշտամի են
բարեկարգութեան եւ օրինաւոր իշխանութեան : Վերջա-
պէս աս ալ հասկըցուի քէ որջափ արժողութիւն
ունի Գ. Հիւրմիւզեանին հակասախօս բերնին մէջ
այն խօսքն որ կըսէ տետրակին վերջերը . « Պ.
« Յովհաննէս Մուրատն որ Հայոց վարժարանին
« ճակատը տաճկի դրօշակին ծածանիլը միայն
« տեսնելով ալ կըգայրանայ . պիտի վախնայ
« արդեօք այն *հաշտութեանն որոյն դրօշակին պաշտ-*
« *պանութեամբը պիտի կատարուի* : » Հասկըցուի
քէ Գ. Հիւրմիւզեանին բերանը՝ ինչպէս որ *սուրբ*
հնազանդութիւն բառը գործիք է անիրաւ բռնա-
կալութեան, այսպէս ալ *կաթողիկոսիւն* բառը իրեն
ձեռքը գործիք եղած է անարգ շողոքորբութեան,
կեղծաւորութեան եւ կրօնամոլութեան : Օրինակի
համար, զարմանալի համարձակութեամբ մը կըսէ
Սեղայ Յովհաննէս Մուրատին . « Կարոյ՞լի ես դու .
« լաւ գիտես քէ որջափ պատկառելի բան է ժա-
« մանակաւոր իշխանութիւնը՝ պարզապէս քա-
« ղաքական պարտքերու կատարման մէջ . » եւ
կըյորդորէ որ Սեղայ Յովհաննէսը պատկառի Օս-
մանեան դեսպանին տալու վճիռէն . քեպէտ եւ
արդէն յայտնի է քէ մինչեւ հիմա որջափ պատ-
կառանք ցուցուց ինքը Գ. Հիւրմիւզեանը Օսմա-
նեան Դեսպանին յորդորանացը :

Բոլոր այս բաներս մանրամասն տեղեկութիւն-
ներով ու անմխտելի ապացոյցներով հանդերձ պի-
տի երեւնան Հ. Սարգիս վարդապետին շարա-
դրած Մուրատեան վարժարանին ընդարձակ
Պատմութեանը մէջ, որուն սկզբնաւորութիւնը
ամբողջոյս յաջորդ քերթին մէջ դնելու ստի-
պուեցանք այն նոր տետրակին խօսքերէն :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻՉ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ՝ ՎԱՆՏԵՐԻ :

PARIS. — IMPRIMERIE WALDER, RUE BONAPARTE, 44.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքոյ		24	»
Գին միոյ տետրակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ԴՈՐԾԱԿԱԼԻ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թռամպլե, Ի փողոցն Անսիեն-Բոմբաի, 48.

ՊՕԼԻՍ, Ասեախ աղայ Պերպեոեան .

ԶՄԻՆՆԻՍ, Ղուկաս աղայ Պալղազարեան .

ԱՂԵԲՍԱՆԴՐԻՍ, Ղազարոս աղայ Տեր-Գասպարեան .

ԵԱՇ ՄՈԼՏԱԻՈՅ, Յակոբ աղայ Պըլզկեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Trambly, rue de l'Ancienne-Comédie, 48.

CONSTANTINOPLE, A. Berbérian.

SMYRNE, L. Balthazar.

ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.

JASSY, J. Bouiukly.

